

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्रणतार्तिहरवरदपत्रहृष्णे नमः ।

श्रीमते हयश्रीचाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमद्देवान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किंकरिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्देवान्तदेशिकविरचिता

॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा ॥

थोमान् वेङ्गटनाथार्यः कवितार्किंककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सञ्जिधत्तां सदा हृदि ॥

॥ सिद्धान्तव्यवस्थापनास्त्वः प्रथमोऽधिकारः ॥

चातुर्ब्यूहं परं ब्रह्म षाङ्गुष्ठपरिकर्मितम् । पञ्चरात्रस्य कृत्सनस्य प्रसूतिं पर्युपास्महे ॥

अनन्यदेवतास्थायिन्यायते महिते वयम् । पञ्चरात्रमहाभ्योधिपारदश्वनि सज्जने ॥

आरोहन्त्वनवद्यतर्कपदवीसीमाद्वाशां माद्वाशां पक्षे कार्तयुगे निवेशितपदान् पक्षे पतम्भः परान् ।

सर्वानुश्रवसारदर्शशसाशिरःकपाद्विजिह्वशनकीडाकुण्डलौलिंगवृणिभिस्साश्रिकास्सूक्तयः ॥

अत्र तावत् प्रत्यक्षितसमस्तवेदार्थतत्त्वस्थितिभिः पाराशर्यप्रभृतिभिर्महाभारतादिषु भगवच्छास्त्वय सार्वभौमं प्रामाण्यं प्रत्यपादि । शारीरके च कपिलकणभक्षभिक्षुक्षणपणकपशुपतिसमयप्रतिक्षेपसमनन्तरं तन्त्रान्तरसहपाठादिसंभव-मन्दमतिव्यामोहशमनाय * उत्सत्यसंभवात् * न च कर्तुः करणम् इतिसूत्राभ्यां पूर्वपक्षसुपक्षिप्य * विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः * विप्रतिषेधाच्च इतिसूत्रद्वयेन जीवोत्पत्त्यादनुपत्तितपत्रिषेधप्रतिपादनद्वयेरेण सिद्धान्तस्समर्थितः ॥

भगवद्यामुनिभिर्भाष्यकरैश्च—

* इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् । साङ्घव्योगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥

वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः । भक्तानुकम्पया विद्वान् सञ्ज्ञेषु यथालुखम् ॥

इत्यादिप्रमाणगणप्रतिपादितप्रक्रियया अतिवित्तगहनगम्भीरनिगमशतशिखरगतपरमपुरुषार्थतदुपायतदितिकर्तव्यतासंग्रह-रूपस्य भगवन्तुखोदतस्य शास्त्रस्य कारणदोषाद्यभावेन क्वचिदप्यप्रामाण्यं न शङ्कनीयमिति निरणायि ॥

कर्मकाण्डेऽपि प्रमाणलक्षणे—संभवद्विरोधानां व्यासाद्यपरिगृहीतानामेव स्मृतीनामप्रामाण्यमस्त्रयत । ये पुन-श्वरमयुगमीमांसकास्तन्त्रान्तरैस्समानयोगक्षेमं सात्त्वतं शास्त्रमभिमन्यन्ते, तेषां विकल्पनान्यागमप्रामाण्ये निराचकिरे । उक्तं च * तच्चेदेतच्छुतिपथपरिग्रहितन्त्रैस्समानं पात्रत्वेन प्रसज्जति तदा सोमपास्ते सुरापाः इति । शूद्रार्चनादिप्रसङ्गे त्वयेवं प्रतिबन्दी श्रीकृष्णामुनिभिरुक्ता—

* हविष्कृतो यथा शूद्रे यथा वा वहयाजिनः । निर्वाहः क्रियते तद्वच्छास्यास्यापि नाम्यथा ॥ इति ।

अग्रमर्थः—यथा * हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य बहुयजिनोऽगाराच्छूद्रवर्जनमित्यादिवाक्येषु कर्मविशेषाविकारसुपचारविशेषं वा समालङ्घ्य निर्वाहस्तद्विद्विहापीति ॥

भद्रारकैश्च तन्त्रान्तरेभ्य इदं सर्वत्रिकेन प्रामाण्येन व्यभज्यत—* तस्मात्साङ्घृतं सयोगं सपञ्चुपतिमतं कुत्र-चित्पञ्चरात्रं सर्वत्रैव प्रमाणं तदिदमवगतं पञ्चमादेव वेदात् इति । तदेतत् * महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् इत्याद्युक्तान्तशास्त्राश्रयऋगादिस्कन्धभिदुरनिगमतरुमूलभागोपञ्चणस्यां स्वमूलनिगमभागभेदात् ऋगादिवदेव चतुर्था अवतिष्ठते—आगमसिद्धान्तो मन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तं इति । चत्वारश्चैते सिद्धान्ता ऋगादिवदेव शास्त्रमेदैवान्तरतन्त्रैर्भिन्नन्ते । तत्र यथा ऋगादयो वेदमेदास्तत्त्वाभेदाश्च पूर्वपूर्वपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते पुत्रादिभिश्च परिगृह्णन्ते, तथा सिद्धान्तभेदास्तदवान्तरभेदाश्च प्रथमपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते । यथा च वाचनिकाति-रिक्ते वेदान्तरशास्त्रान्तरसङ्करदोषः, तथेह सिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे प्रत्येकतन्त्रान्तःपातिनियतवैकल्पिक-धर्मादिसङ्करे चासर्कीर्णा चैयं व्यवस्था प्रमाणान्तरसङ्कृतपारम्पर्यालोचनया व्यवस्थाप्य । इदं च गर्भाधानादिदाहान्त-संस्कारान्तरसेवनाद्वागवतानामब्राह्मणं पूर्वपक्षिणा प्रसङ्गितं परिहरद्विर्मगवद्यामुनिभिर्थतस्समर्थितम्—* य एते वंशपरम्परया वाजसनेयशास्त्रामधीयानाः कात्यायनगृह्योक्तमगेण गर्भाधानादिसंस्कारान् कुर्वते, ये पुनरस्सावित्यनुवचन-प्रभृति त्रीयीर्थमत्यागेनैव एकायनश्रुतिविहितानेव संस्काराननुतिष्ठन्ति, तेऽपि स्वशास्त्रागृह्योक्तं यथावदनुतिष्ठमाना न शास्त्रान्तरीयकर्माननुष्ठानाद्वाहाण्यात्यच्यवन्ते । अन्येषामपि पर[स्पर]शास्त्राविहितकर्माननुष्ठाननिमित्ताब्राह्मणप्रसङ्गात् ; सर्वत्र हि जातिचरणगोत्राधिकारादिव्यवस्थिता एव समाचारा उपलभ्यन्ते । यद्यपि सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्म, तथाऽपि न परस्परविलक्षणाधिकारिसंबद्धा धर्माः क्वचित्सुच्चीयन्ते । विलक्षणा[श्च] हि त्रीयीविहितसर्वापुत्रादिविषयोपभोगसाध-नैदृग्राम्येत्यादिकर्माधिकारभ्यो द्विजेभ्यस्यन्तैकायनश्रुतिविहितविज्ञानभिगमनोपादानेज्याप्रभृतिभगवत्प्राप्त्यैकोपायकर्माधिकारिणो सुमुक्षवो ब्राह्मणा इति नोभयेषामप्यन्योन्यशास्त्राविहितकर्माननुष्ठानमब्राह्मणमापादयति । यथा चैकायन-शास्त्राया अपौरुषेयत्वं, तथा काश्मीरागमप्रामाण्य एव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तुयते । प्रकृतानां तु भागवतानां सावित्यनु-वचनादित्रयी[धर्मे]संवन्धस्य स्फुटसुपलब्धेन तत्त्यागनिमित्तत्रात्यत्वादिसन्देहं सहत इति । अत्र विज्ञानशब्देन संवित्सिद्धाचादिषु स्वयमेव स्थापितं विशिष्टं ज्ञानं विवक्षितम् ॥ आह हि—

* यथा चोलनृपसम्राटद्वितीयोऽस्ति भूत्ले । इति तत्त्वल्यनपतिनिवारणपरं वचः ॥

न तु तत्प्रतद्वृत्यलत्रादिनिवारणम् । तथा सुरासुररब्रह्मण्डशतकोटयः ॥

क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टश्याखिलेशितुः । ज्ञानादिषाङ्ग्यनिवैरचिन्त्यविभवस्य ताः ॥

विष्णोर्विभूतिमहिमसुद[जल]द्रप्सविपुषः ॥ इति ।

इदं च वेदमेदं भोजराजबलदेवांचार्यादयश्च विविच्चते—

* यो वेदवृक्षं बहुमूलशास्त्रं नानाफलार्थद्विजसङ्घसेव्यम् । पूर्वश्रवानुश्रवभेदभिन्नमारोपयत्तं पुरुषं प्रपद्ये ॥ इत्यादिभिः । एवं च सर्वत्रासङ्करसंग्रहेण प्रदर्शितः श्रीसान्त्वते—

* न शास्त्रार्थस्य शास्त्राणां बुद्धिपूर्व उपस्थितः । आर्चतव्य इहाज्ञानात्पारम्पर्यक्रमं विना ॥ इति ।

अस्त्वलितपारम्पर्यप्रत्यभिज्ञानेषु स्थानेषु परिवृद्यमानप्रमाणमूलान्याचारपरम्परागृहीतानि च कर्माणि न मात्रयाऽपि परि-

[भाव्या]हाप्यानि ; नच तद्रिस्तान्युपादेयानीत्युक्तं भवति । श्रीपौष्करे चाधिकारिनिरूपणाध्याये प्रतिनियताधिकारि-
विषयत्वाभियायेणैव सिद्धान्तमेदस्तदवान्तरमेददश दर्शितः । यथा-

* कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरास्त्यमुपास्यते । क्रमागतैस्त्वसंज्ञाभिर्वाहणैरागमं तु तत् ॥
विद्धि सिद्धान्तसंज्ञं च तत्पूर्वमथ पौष्कर । नानाव्यूहसमेतं च मूर्तिद्वादशकं हि तत् ॥
तथा यूर्ध्वन्तरयुतं प्रादुभावगणं हि यत् । प्रादुभावान्तरयुतं धृतं हृत्पद्मपूर्वके ॥
लक्ष्म्यादिशङ्खचक्राल्यगास्त्यसदिगीश्वरैः । सगणैरस्त्रिष्टुश्व तद्विद्धि कमलोद्धव ॥
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं च शास्त्रं सर्वफलप्रदम् । विना भूर्तिचतुष्केण यत्रान्यदुपचर्यते ॥
मन्त्रेण भगवद्वूपं केवलं वाऽङ्गसंवृतम् । युक्तं श्रियादिकेनैव कान्ताव्यूहेन पौष्कर ॥
भिन्नैराभरणैरहैरावृतं च सविग्रहैः । तन्त्रसंज्ञं हि तच्छास्त्रं परिज्ञेयं हि चाब्जज ॥
मुख्यानुवृत्तिमेदेन यत्र सिंहादयस्तु वै । चतुर्शिद्वादिकेनैव योगेनाभ्यर्थितेन तु ॥
संवृताः परिवरेण स्वेन स्वेनोत्थिनाम्तु वा । यच्छक्त्याराधितं सर्वं विद्धि तन्त्रान्तरं तु तत् ॥
एवं नानागमानां च सामान्यं विद्धि सर्वदा । नामद्वयं वा सिद्धान्तपञ्चरात्रेति पौष्कर ॥
एकैकं वहुभिर्भैरामूलादेव संस्थितम् । नानाशयवर्शेनैव सिद्धाद्यैः प्रकटीकृतम् ॥
सङ्खिसं सप्रपञ्चं च तृतीयमुभयात्मकम् । सेतिहासपुराणैस्तु वेदवेदान्तसंयुतैः ॥
ये जन्मकोटिभिसिद्धास्तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः ॥ इति ।

अत्रैकैकस्य सिद्धान्तस्यामूलादेव वहुभिर्भैरस्तस्थितत्ववचनाच्चतुर्णा सिद्धान्तानां तदवान्तरतन्त्रमेदानात्र सिद्धान्तान्तर-
तन्त्रान्तरसङ्करपरिरेणैव सर्वदाऽवस्थानं सूचितम् । अत्र च सिद्धान्तसंज्ञितानामेषां चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्त-
मनन्तरमेवोक्तम् ।

* यसात्सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाल्यमव्ययम् । एतसात्प्राप्यते शास्त्राज्ञानपूर्वेण कर्मणा ॥
सिद्धान्तसंज्ञा विप्रास्य सार्थका अत एव हि ॥ इति ।

अत्र सार्थका इति बहुवचनान्तसामानाधिकरण्यात् सिद्धान्तसंज्ञाशब्दोऽपि बहुवचनान्तसन्नामादिविशेषणयोगेन चतुर्था
संज्ञावस्थानमभिप्रैति । पञ्चवत्रशब्दवत् सिद्धान्तशब्दोपि चतुर्णा साधारण इति चात्रैव पूर्वसुकृतम् । पादे च
* सदागमादिसिद्धान्तचतुष्के सत्पदपदे इति चतुर्णा सत्पदशब्दवाच्यभगवत्पदप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् । हयग्रीव-
संहितायामपि कस्यचिन्मोक्षैकान्त्यमन्येषामपि फलान्तरेण सह मोक्षप्रदत्वसुकृतम्—

* आगमास्त्रं हि सिद्धान्तं सन्मोक्षैकफलप्रदम् । मन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं सिद्धिमोक्षप्रदं नृणाम् ॥
तन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं चतुर्वर्गफलप्रदम् । तन्त्रान्तरं तु सिद्धान्तं वाञ्छितार्थफलप्रदम् ॥ इति ।

अत्र ऋचिन्नर्थान्तदेव दिवोऽप्यन्त्रिवर्गवदपवर्गोऽपि संगृहाते ; अत एषां चतुर्णामपि परब्रह्मभूतवासुदेवप्रापकत्वादपवर्गा-
र्थिभिर्मोक्षोपायोपदेशपदेशेषु * विकल्पोऽविशिष्टफलवात् इतिन्यायेन सदक्षरदहरमध्यभूमैश्वानरशाणिडल्यनाचिकेतोप-
कोसलघर्तदन्तसंवर्गान्तरादित्यानन्दमयविद्यादिविव वैकल्पिकः परिग्रहः । ब्रह्मस्वरूपनिरूपकवर्गव्यतिरिक्तानां तत्त-
द्विद्याप्रतिनियतगुणानां यथा विद्यासु परस्परमनुपसंहारः, तथाऽत्रापीति, प्रत्येकं प्रतिनियतानां प्रक्रियाणां परस्परासङ्करेण

प्रयोगसिद्धः । यत्र तु मधुविद्यादौ वसुपदप्राप्त्यादिपूर्वकब्रह्मासित्वपरम्परया वासुदेवप्रासिरभिधीयते, तत्रापि तच्चर्दर्वा-चीनपर्वव्यवहितपरप्रासिकामानामधिकार इति व्यवस्था ; तदभिप्रायेण चोक्तं भाष्ये—*तद्द्वि वासुदेवास्त्वं परं ब्रह्म संपूर्ण-षाङ्गुण्यवपुस्त्रक्षमव्यूहविभवमेदभिन्नं यथाधिकारं भक्तैर्ज्ञानपूर्वेण कर्मणाऽभ्यर्थितं सम्यक् प्राप्यते, विभवार्चनात् व्यूहं प्राप्य व्यूहार्चनात्परं ब्रह्म वासुदेवास्त्वं सूक्ष्मं प्राप्यते इति बदन्तीति । अतश्चतुर्णामप्यपवर्गे तात्पर्यम् । फलान्तरसाधन-वचनस्यान्वार्थत्वं स्वयमेवोक्तम्—* प्रत्ययार्थं च मोक्षस्य सिद्ध्यसंप्रकारीत्ताः इति । एवं चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्वे हि त्रयन्तसारोपवृंहणस्वपत्वमपि समझसं भवति । पाद्वे चर्यापादे चतुर्णामेतेषां परस्परविभागसिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे च दोषः प्रपञ्चितः—

* तच्चतुर्धा स्थितं शास्त्रमृगादिवदनेकवा । एकैकं भियते तन्त्रं शास्त्राभेदेन भूयसा ॥

प्रथमं मन्त्रसिद्धान्तं द्वितीयं चागमाहृतम् । तृतीयं तन्त्रसिद्धान्तं तुर्यं तन्त्रान्तरं भवेत् ॥ इति ।

अत्र आगममन्त्रसिद्धान्तयोः पौष्ट्रोक्तकमादव्युक्तमेणोपादानं सिद्धिमोक्षप्रदमन्त्रसिद्धान्तप्राशस्ये तात्पर्यात् । अत्रापि शागमसिद्धान्तस्य केवलमोक्षप्रदत्वलक्षणः * कर्मणामपि सन्न्यासः कथ्यते यत्र चागमे इति प्रदर्शित एव । अत्र काम्य-कर्मणां स्वरूपतस्यान्वासः, स्ववर्णश्रमनियतानां भगवद्वीताष्टादशाध्यायनिर्णीतप्रकारेण सात्त्विकत्वागः, स्वशास्त्राव्युक्तोक्तमर्थदया च सर्वत्र नित्यनैमित्तिकादिपरिग्रहः ; अत आगमसिद्धान्ते सर्वकर्मस्वरूपत्वाग इति न अभिव्यम्, कर्मविशेषभूयस्त्वात् ; अत एव हि तत्त्विष्ठानधिकृत्योक्तम्—

* त्रयोदशविंश्च कर्म कामादिपरिवर्जितम् । गुणैस्तांयमिकैर्युक्तमनुतिष्ठन्ति साधवः ॥ इति ।

अत्रैवोद्दिष्टकमेण चत्वारसिद्धान्ता लक्ष्यन्ते—

* एकैव मूर्तिरात्मा प्राधान्येनेतराः पुनः । देव्यः श्रियादयश्चापि संपूज्याः परिवासवत् ॥

आयुषैशशङ्खचक्राद्यैः श्रीवत्सादैश्च भूषणैः । मूर्तिमङ्ग्लः परिवृता केवला वाऽन्तुजासन ॥

कथ्यते यत्र तत्पोक्तं मन्त्रसिद्धान्तमत्रिमम् । वासुदेवादयो व्यूहाश्चत्वारसाधकैरपि ॥

क्रमागतैस्तुल्यकक्षयाः पूज्यास्तु प्रभावाध्यये । कर्मणामपि सन्न्यासः कथ्यते यत्र चागमे ॥

तन्त्रमागमसिद्धान्तं तदुक्तं कमलासन । नवानामपि मूर्तीनां प्राधान्यं यत्र कथ्यते ॥

मूर्तयो द्वादशाङ्गानि तेषामेव तथादिरे । प्रादुर्भावगणाश्चापि मूर्त्यन्तरगणा अपि ॥

प्रादुर्भावान्तरयुतास्तदिदेवैस्सहायुधैः । मूर्तिमङ्ग्लश्च देवीभिर्लक्ष्यादिभिरपि स्फुटम् ॥

तत्त्वमन्त्रसिद्धान्ताहानं चतुर्थं परमं पुनः । सौम्यर्सिहादिभूयिष्ठवक्रमेदैश्चतुर्मुख ॥

द्वित्यादिमुखमेदा वा मूर्तिरैव पूज्यते । संवृता परिवरैः स्वैर्विना वा सर्वकामदा ॥

यत्रु तन्त्रान्तरं तत्स्याच्चतुर्थं चतुरानन । येन सिद्धान्तमार्गेण कर्षणादिक्रिया कृता ॥

आदौ तेनैव सकला नान्यसिद्धान्तवर्मना । तन्नेणापि तथा येन कर्षणादिक्रिया कृता ॥

तेनैव सकला कार्या न तन्त्रान्तरवर्मना । तन्नान्तरेऽपि कथितमनुकूलं ग्राहयेव हि ॥

सिद्धान्तसङ्करे राजराष्ट्रामक्षयात्मने ॥

सिद्धान्तसङ्करे जाते प्रमादात्मस्य शान्तये । कृत्वा संप्रोक्षणं पूर्वं सहस्रकलशास्त्रवः ॥

कर्तव्यं स्वपनं कुर्यात्न्त्रसङ्करसंभवे । अन्ते महोत्सवं कुर्याद्गुजारोहणपूर्वकम् ॥ इति ।

अत्र पाद्योक्तं तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं पौष्करोक्ताविरोधेन नेतव्यम् । यदि द्वयोर्ग्रन्थयोरैकार्थं संभवति तदा न विरोधः, इतरतन्त्रेषु अभ्युपगमसिद्धान्ततन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं द्विपकारमनुसन्धेयम् । यथा न्यायविस्तरे सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमाधारसिद्धान्तेष्वभ्युपगमसिद्धान्तस्य द्वेष्ठा लक्षणमक्षपादाभिप्रेतं वर्णयन्ति—

* साधितः परतन्त्रे यः स्वतन्त्रे च समाश्रितः । स ऊभ्युपगमो न्यायो मनसोऽनुमतिर्यथा ॥

तद्विशेषपरीक्षा वा सद्गवेऽन्यत्र साधिते । यथाऽन्यत्र मनसिद्धं तस्याक्षत्वपरीक्षणम् ॥ इति ।

पारमेश्वरोक्तं तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं तु पौष्करोक्तेन समानमेव । तथा हि, प्रायश्चित्ताध्याये सङ्करादिदोषपरिहारार्थं विभज्यमानेषु सिद्धान्तेष्वागममन्त्रसिद्धान्तप्रपञ्चनानन्तरमुच्यते—

* परव्यूहाहिदिमेदेन विवैकैकेन मूर्तिना । साङ्केन केवलेनाथ कान्ताव्यूहेन भूषणैः ॥

तथाऽस्त्रीविग्रहेपेतैरावृतं तन्त्रसंज्ञितम् । नृसिंहकपिलक्रोडहंसवागीश्वरादयः ॥

मुख्यानुवृत्तिमेदेन केवला वाऽपि संयुताः । चक्राद्यस्त्रवैश्वाथ भूषणैर्मकुटादिभिः ॥

कान्तागणैश्च लक्ष्यन्यादैः परिवौरैः स्वगादिभिः । पूजिता विधिना यत्र तत्तन्त्रान्तरमीरितम् ॥ इति ।

तदेवं व्यवस्थितेषु सिद्धान्तेषु सङ्करपरिहारः पादो स्पष्टः । तस्मिन्वेच चाध्याये क्वचित्सिद्धान्ते तदवान्तरतन्त्रमेदे वा दीक्षितस्य सिद्धान्तान्तरोक्तासु तन्त्रान्तरोक्तासु च क्रियास्वनविकार उक्तः—

* एकत्र दीक्षितस्तन्त्रे सिद्धान्ते वा द्विजोत्तमः । क्रियां न कुर्यादन्यत्र कर्षणादीश्वरुमुख ॥

आचार्यकमथार्त्तिर्यज्ञं पूजाद्यं मुखिद्विषः । तन्त्रमेदे च सिद्धान्तमेदे चापि न युज्यते ॥ इति ।

* तन्त्रान्तरे तथा तन्त्रे मन्त्रसिद्धान्तवर्त्मना । दीक्षितानां क्रमेणैव ह्युपर्युपरि योगतः ॥

अन्येषामधिकारस्यात्तत्संस्कारपूर्वकम् ॥

इत्युक्ता पुनरप्युपर्युपरितन्त्राधिकाराणामधोधस्तन्त्राधिकारित्वं प्रदर्शितम्—

* कारणागमसिद्धान्तनिष्ठेनान्यैस्थिभिः सदा । अर्चनीयमथान्याभ्यां मन्त्रसिद्धान्तिना तथा ॥

पूजनीयमथान्येन तन्त्रसिद्धान्तिनाऽनिशम् । स्वेन तन्त्रान्तरेणैव पूजनीयं स्वके गृहे ॥ इति ।

अत्राप्युल्कृष्टसिद्धान्तस्थितेनाप्यप्युल्कृष्टसिद्धान्तस्थानेषु तत्सिद्धान्तप्रकारेणैव पूजनीयत्वमुक्तम्, उल्कृष्टसिद्धान्तस्थितस्य स्वस्थानेऽप्युल्कृष्टसिद्धान्तप्रसङ्गाभावात् ; अत एव द्वन्तरमेवोच्यते—

* मुख्याधिकारिणस्तन्त्रिय यदि गौणाधिकारिणः । स्वतन्त्रेण प्रवेष्टव्याः प्रासादे च स्वतन्त्रके ॥ इति ।

स्वतन्त्रेण—स्वकीयेन प्राक्प्रवृत्तशास्त्रेणेत्यर्थः । विशेषतश्च एकायनविधानस्यान्यत्र प्रवेशे प्रत्यवायातिशयश्च तत्रैवोक्तः—

* तस्तिद्धान्तान्यमागेण स्थापितं विम्बमालये । अज्ञानादथवा मोहोदेकायनविधानतः ॥

अर्चयन्नापदं सर्वमामोतीह परत्र च ॥ इति ।

एवमेकैकसिद्धान्तस्थितानां सिद्धान्तान्तरक्रियासु यथोक्तप्रक्रियाऽनविकारे समर्थिते सिद्धान्तान्तरप्रतिष्ठितेषु भगवदालयेषु तदन्यसिद्धान्तस्थितानां प्रदक्षिणप्रणाममालाकरणदीपारोपणसम्मार्जनसेचनोपलेपनालङ्करणसंवर्धनहविरादिसमर्पणस्तोत्रादीनां साधारणधर्माणामपि प्रतिषेधप्रसङ्गमाशङ्कय परिजहार—

* प्रदक्षिणप्रणामादि राद्धान्तेऽन्यत्र केवलम् । विहितं नार्चनं कुर्याद्राजराष्ट्रभयावहम् ॥ इति ।

तत्रैकोनर्विशेऽध्याये सिद्धान्तसङ्करे प्रत्यवायं वित्तरेण प्रतिपादासङ्कीर्णसिद्धान्तधर्माणामेवाधिकारिणामन्योन्यसंबन्धादि-योग्यत्वमितरेषां तु वाद्यानामिव वर्जनीयत्वमपि प्रतिपादितम्—

* सिद्धान्तानां चतुर्णा तु साङ्कर्यं व्यसनावहम् । सिद्धान्तेषु चतुर्बेंकं पूर्वैर्निर्भिरनुष्ठितम् ॥
त्यक्त्वा समाश्रयेदन्यं नरो भवति किल्विषी । तस्माज्ञन्मप्रभृत्येकराद्धान्तनियतो भवेत् ॥
अन्यथा कुलमात्मानं सर्वं नाशयति स्वयम् । मन्त्रमण्डलकुण्डादिक्रियासुदोपचारकैः ॥
योगं नयति यो मोहात्मसिद्धान्तोक्तवर्तमनि । सोऽपि स्वकुलजान् सर्वान् परमात्मानमञ्जज ॥
नवेन्निरथमत्युप्रं पुरुषान् पुरुषाधमः । निष्फला च क्रिया तस्य प्रत्युतानर्थकारिणी ॥
अर्कर्मणोऽस्य तत्कोपो राजराष्ट्रभयावहः । कर्ता कारयिता चोमौ सान्वयं विनशिष्यतः ॥
न सविधानं च हरेर्धान्नि हानिश्च सम्पदाम् । राद्धान्तसङ्करः कार्यो नान्यसिद्धान्तकर्मणा ॥
मन्त्रसिद्धान्तसुख्येषु चतुर्ब्धपि यथापुरम् । अनुष्ठित्वा ये कर्म समाराधनसुच्यते ॥
असङ्करेण तेऽन्योन्यं संबद्धा हि नरोत्तमाः ॥ इति ।

असङ्करेणानुतिष्ठन्तीत्यन्वयः । तत्रैव जीर्णोद्धाराध्याये—

* या मूर्तिर्थेन तन्त्रेण याद्वेनाधिकारिणा । प्रथमे कल्पने सैव द्वितीये कल्पने भवेत् ॥
मूर्तिर्थसदेव तन्त्रं च स एव स्थापकः पुनः । तन्त्राधिकारिमूर्तीनां व्यत्यये कल्पिते सति ॥
नृणां नरपतेश्वापि राष्ट्रस च भवेत् क्षयः ॥ इति ।

तस्मिन्वेदोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

* जनने मरणे चैव श्वसुगालमृगादिभिः । स्पृष्टे च विभ्वे तन्त्राणां सङ्करे समुपस्थिते ॥
एवमादिषु चान्येषु संप्रोक्षणविवर्भवेत् ॥ इति ।

नारदीयेऽपि—* व्यत्यये परिवाराणां भोगादीनां च गौतम । पूर्ववत्सपनं कृत्वा शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ इति ।

अत्र आदिशब्देन सिद्धान्तव्यतयतन्त्रव्यतयादिसंग्रहः, अपेक्षितवादविशेषाच्च ; अत एव ह्यत्रैवोक्तम्—

* तन्त्रैकेन कर्तव्यं कर्षणादिषु नारद । यत्तन्त्रेण समारब्धं तत्तन्त्रैव कारयेत् ॥
अनुक्ताश्चान्यतन्त्रेषु निरीक्ष्यात्र नियोजयेत् । विशेषाश्च मुनिश्चेष्ट त्वन्यथा राष्ट्रानाशकृत् ॥ इति ।

पारमेश्वरे च प्रतिष्ठाध्याये—

* विशेषेण स्वव्यंव्यक्ते दिव्ये सैद्धेऽपि चार्षके । स्थाने तु कर्मविम्बानां व्यत्ययं न समाचरेत् ॥
द्वाराङ्गावृतिदेवानां पूजाया हवनस्य च । इत्यारभ्य,
* न लक्षणान्तरं कुर्यात् प्रमाणान्तरं तथा । न तु द्रव्यान्तरं चैव न च कुर्यात्क्रियान्तरम् ॥
मन्त्रान्तरं न कुर्वात् सर्वं कुर्याद्यथापुरम् । कुर्याच्चेदेवमादीनां विपर्यासं महामते ॥
राज्ञो राष्ट्रस्य नाशस्यात् सर्वस्यापि स्वसन्ततेः ॥ इति ।

तत्रैव— * भोगानां च विपर्यासं मन्त्राणां च महामते । ध्यानानां चैव मुद्राणां देवतानां तथैव च ॥
अन्येषां चैवमादीनां व्यत्यासं न समाचरेत् ॥ इति ।

तथोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

* प्रासादश्च तथा विम्बं येन शास्त्रेण निर्मितौ । प्रतिष्ठाप्य च तेनैव नित्यादौ पूजयेद्ग्रस्म ॥
योर्उच्येदन्तमार्गेण तथा चार्चापकस्तु यः । तातुभौ कलुषामानौ राजो राष्ट्रस्य वै गुरोः ॥
कुलं च व्याधिं चैव विष्णुं दुःखमञ्जसा । वित्तहानिं विशेषेण कुर्यातामालयस्य च ॥
न कुर्यात्तन्त्रसाङ्कर्यं पञ्चरात्रपरायणः । पुनः प्रतिष्ठा कर्तव्या कृतश्चेत्तन्त्रसङ्करः ॥ इति ।

तत्रैव सिद्धान्तभेदान् वित्तरेण प्रतिपाद्यानन्तरसुच्यते—

* शास्त्रमन्त्रकिर्तादीनां मूर्तीनां भवनस्य च । देशिकस्याभिजातस्य यथापूर्वं परिग्रहः ॥
तथैव यावत्कालं तु आर्चतव्यं न चान्यथा । विपरीते कृते चात्र राजराष्ट्राधनर्थकृत् ॥
ततस्समाचरेद्यत्नात्पतिष्ठां प्राक्प्रकारतः । ततस्सिद्धान्तसाङ्कर्यं नार्चतव्यं कृतात्मभिः ॥
यद्यदिष्टतमं लोके पूर्वसिद्धाविरोधि तत् । प्रतिग्राह्यमथान्योन्यविरुद्धं संत्यजेद्गुव्यः ॥ इति ।

एवं कालोत्तरे चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये—

* वैदिकैत्तान्तिकैर्वाऽपि श्रौतैर्वा द्विजसत्तम । स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
तद्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेकिञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥ इति ।

असिद्धेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽयेतावेव श्लोकौ पठितौ ।

तत्रैव— * यद्यिम्बं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज । प्रासादं वा ततस्तेन शास्त्रेणैव तदर्चयेत् ॥
तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना । राजो राष्ट्रस्य कर्तुश्च विनाशं कर्तुमिच्छति ॥
न कदचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसङ्करस्म । शास्त्रसङ्करदेषेण महान् दोषो भवेद्गुव्यम् ॥ इति ।
यद्यपि वैखानसपञ्चरात्रसङ्करपरिहारस्यायत्रैव [शास्त्रे] प्रतिपादनात्तत्परिहारार्थमिदं वचनमिति वक्तुं शक्यम्, तथाऽपि
येन शास्त्रेणेति सामान्यवचनात्सर्वविषयमेव । यत्त्रोक्तम्—

* महोत्सवेषु सर्वेषु देशिकेन्द्रानुसारतः । ऊहापोहविधानेन करणीयं समर्चनम् ॥

इति, इदमपि देशकालद्रव्यबलाद्यनुसारेण तत्तदुचितवैदिकादिसङ्कोचविस्तारादिमात्रविषयम्; अत एव ह्यत्र * वैदिकै-
स्तान्त्रिकैः इत्यादि पुनः पठित्वा

* तद्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेकिञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥

इति च निगदते । एवं पञ्चरात्रास्यैकशास्त्रावान्तरसंहितासङ्करस्यात्मर्गं हितत्वे वैखानसपञ्चरात्रसंकरः कैमुतिकन्याय-
सिद्धः, परस्परं च द्रव्योरपि स्पष्टं प्रतिषिद्धते । पञ्चरात्रस्य तु वैखानसैरपि क्वचित्क्वचिदुपजोव्य[त्व]मस्ति ।

तथा हि— * ब्राह्मणैः क्षत्रियैःैश्यैश्वरौदैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्त्वकर्मसु ॥

सान्त्वतं विधिमासाय गीतस्सङ्करेण यः ॥

इत्यादिभिरविशेषेण सर्वेषां ब्राह्मणादीनां श्रीपञ्चरात्रोक्तमार्गेण भगवदर्चनादिकं कर्तव्यमिति महाभारतादिष्वगिधीयते ।
नहि क्वचिदपि सूत्रविशेषादिनियमः कृतः, प्रत्युत सर्वसूत्रनिष्ठानां तदन्वयस्तस्मिन्नेव शास्त्रे प्रतिपाद्यते—

* निषेकादीनश्च संस्कारान् सूत्रोक्तांश्च समाचरेत् । पञ्चरात्रोदितान् वाऽपि ये स्ववंश्यैरुष्टिताः ॥ इति । नच बोधायनविश्वनश्चौनक्षाद्युक्तेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिषु सत्सु किमन्येनेति वाच्यम्; तदुक्तिरहितसूत्रनिष्ठानामन्या-पेक्षायां साधारणशास्त्रपरिग्रहेष्वपत्तेः । न च कचित् पूर्णोपदेशसंभवतीति तच्छक्तस्य पूर्णमुपादानं युक्तम्; अत एव हि हौत्रे होतृशासोक्तमध्ययोऽपि परिगृह्णन्ति । अतो येषु सूत्रेषु भगवदर्चनादिकं प्रत्यपादि तत्त्वानामपि भगव-च्छासोक्तप्रक्रिया समाराधनादिकं प्रशस्तमम् । तथा च शिष्टैरुष्टीयते । ननु च वैखानससूत्रानुसारेषु काश्यप-मरीचिमार्गवत्रेषु शास्त्रेषु तदनुबन्धिषु चाधिकारग्रन्थेषु संग्रहविस्तररूपेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिकं पूर्णमुपदिशत्सु किं पञ्चरत्रेण? मैवम्; तत्सूत्रनिष्ठान् प्रत्येव तत्प्रक्रियोपदेशात् । तर्हि तत्त्वानां पञ्चरात्रप्रक्रियाया अनुपादेयत्वे तथाः सर्व-सूत्रनिष्ठसाधारण्यं भजेतेति चेत् । तत्र; दत्तोत्तरत्वात् । काश्यपीयादीन्यपि हि शास्त्राणि काञ्चित्प्रक्रियामुपदिशन्ति तेषु तेष्वर्थेषु शास्त्रान्तरोपजीवीन्येव; एवं पञ्चरात्रोक्तमपि कचित्किंचिदुपजीवन्ति । यथोक्तं भृगुप्रोक्ते क्रियाधिकारे-

* गुरुपदेशसंसिद्धैः कल्पमन्त्रैरूपापि वा । आसनाद्युपचारैस्तु पूजयेदिति केचन ॥ इति ।

अत्र कल्पमन्त्रशब्देन भगवच्छासोक्तमन्त्राणामेव ग्रहणम्; अत एव द्वयीतवेदान् वैखानसान् प्रति गुरुपदेशसंसिद्धै-रिति विशेष्यते । नच तत्त्वान्त्रमन्त्रकल्पाः पञ्चरात्रतन्त्रेभ्यः पृथग्भूताः, चतुर्थ्य व्यूढे हि तर्सिंच्छास्त्रे प्रत्येकं च संहिताभेदभेदिनि सर्वैऽपि भगवन्मन्त्रकल्पास्तदङ्गमन्त्रकल्पाश्च यथायथं समाविशन्ति; अत एव हि तांस्तान् भगवन्मन्त्र-कल्पानार्थपञ्चरात्रप्रियमियुक्ता वर्णयन्ति, तत्त्वान्तर्ष्वान्तरोक्तमपि व्यपदिशन्ति । एवं भार्गवादिष्वपि-

* वैखानसेन सूत्रेण निषेकादिक्रियान्वितान् । विप्रान् वेदविदश्युद्धान् मन्त्रकल्पविचक्षणान् ॥

इत्यादिषु मन्त्रकल्पवेदनोक्तिरतत्रापेक्षितग्रहणार्था । तथा भार्गवे क्रियाधिकारे सारस्तप्रतिष्ठादिकं प्रकम्पोच्यते—* अनेन विधिना स्थाप्य कल्पमन्त्रेण पूजयेत् इति । न चात्र कल्पमन्त्रस्वरूपतदङ्गादिकमुपदिशम्; अतः कल्पोक्त-प्रक्रियैवात्रानुसरणीया । एवं तत्र सुर्दर्शनस्वरूपस्य भगवतः प्रतिष्ठार्चनादौ प्रकान्ते फलमेदापेक्षया प्रक्रियान्तरसुपक्षिष्यते—

* एतद्वैदिकमुद्दिष्टं भुक्तिमुक्तिपलप्रदम् । केवलं भुक्तिकामस्वेत्स्मरन् मत्रं षडक्षरम् ॥ इति ।

नचात्र षडक्षरमन्त्रप्रक्रियाप्रपञ्चनम् । ततश्च वासिष्ठगार्यविहिंद्रिवृद्ध्यादिसंहितोक्तप्रक्रियै शरणम् । एवं द्विसुज-प्रस्तु षोडशभूजपर्यन्तरूपोपदेशोऽप्यनुक्तमपेक्षितमन्यतो ग्राह्यम्; अत एव हि * कृष्णरूपाण्यनन्तानि इत्यादिभिः कृष्णनरसिंहादिरूपाणामसङ्घेयत्वेन वक्तुमशक्यतया विरम्यते । तेषु च कानिचिच्छास्त्रान्तरोक्तानि संग्राह्याण्येव; अत इदं * वेदान्तेषु यथा सारं संगृह्य भगवान् हरिरित्युक्तप्रक्रिया सर्ववेदान्तसारोद्धरेण सर्वजनहितैषिणा भगवता स्वयमेव प्रणीतं श्रीमतपञ्चरात्रशास्त्रं सर्वसूत्रनिष्ठानामुपजीव्यमिति सिद्धम् ॥

यतु श्रीवैखानसे—* आम्रेयं पञ्चरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकम् । अवैदिकत्वात्तत्त्वं तथा वैखानसेन तु ॥

सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्चयेत् ॥ इत्यादि;

यच्चोक्तं श्रीपञ्चरात्रे तन्त्रसारसमुच्चये—* अश्रीकरमसौम्यं च वैखानसमसात्त्विकम् इत्यारभ्य * तद्विधानं परित्यज्य पञ्चरत्रेण पूजयेत् इत्यादि, यानि च पाद्मपारमेश्वरादिष्वतिवादवचनानि, तानि नूनमिष्टुमक्षकर्तृचिकीर्षुभिः प्रक्षिप्तानि परस्परस्थानाक्षमण्लोलुपैः वटुभिर्वा पूजकायमैर्नवेशितानि ।

* अविरोधोपयोगाभ्यासुभयोरपि शास्त्रयोः । मध्यस्यैर्हि कृतं धर्मविद्यास्थाननिवेशनम् ॥ इति ।

अन्यथा प्रसिद्धप्रामाण्ययोः परिह्रपासुर्यत्वोः प्रसिद्धतेरेषु श्रीरङ्गश्रीमद्भेदान्तदेशिकग्रन्थमिति एव पारम्पर्येण प्रवृत्तयोः व्यासार्दिनिबद्धश्रीवैष्णवधर्मशास्त्रकाण्डादिषु—

* कथं त्वर्मर्चनीयोऽसि मूर्तयः कीदृशास्तु ते । वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा पञ्चरात्रिकाः ॥

श्रीमगवानुवाच—शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाकममात्मनः । स्थाणिले पद्मकं कृत्वा चाषपत्रं सकर्णिकम् ॥

अष्टाक्षरविद्वानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः । वैदिकैरथवा मन्त्रैर्भूम सूक्तेन वा पुनः ॥

स्थापितं मां ततस्तस्मिवर्चयित्वा विक्षणः । पुरुषं च ततस्तत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥

अनिरुद्धं च मां प्राहृवैखानसविदो जनाः । अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पञ्चरात्रिकाः ॥

वासुदेवं च राजेन्द्रं सङ्कर्षणमथापि वा । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥

एताश्चान्याश्च राजेन्द्रं संज्ञाभेदेन मूर्तयः । विद्वयनर्थान्तरायैव मासेवं चार्चयेद्दृढः ॥

इत्यादिभिर्वैष्णवशास्त्रभेदत्वेन समपरिपठित्योर्वेदविशुद्धयोर्भर्गविद्यासुनसुनिवासुदेवस्वामिप्रभृतिभिः स्थापितप्रामाण्ययो-रविशेषवैष्णवसमयप्रिभृहयोः श्रीमत्यच्चरात्रवैखानसशास्त्रयोर्द्वयोरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथैतानि परस्परापकर्षवचनान्य-सङ्कीर्णवहुकोशापाठवलोकनादासभाषितानीति मन्येमहि, तथाऽपि * प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुहृति येऽग्निः-होत्रम् इत्यादिष्ठिदित्वोमपशंसार्थमनुदित्वोमनिन्दावत्प्रकान्तशास्त्रप्राशस्त्वय[प्रतिपादक]मात्रपत्त्वेन नेतव्यानि । * नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु निन्द्यादितरथं सितुमिति न्यायविदः । एवमेव * साङ्केषु वेदेषु निष्ठामलभ-मानशशाणिदल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान् इत्यादौ वेदनिन्दाप्रसङ्गेन वेदविरोधमाशङ्कय स्वशास्त्रप्रशंसादिपरत्वेन पर्यहरि । भाष्यकारैर्न्दर्दर्शि च—* ऋग्वेदं भगवोऽध्येष्म इत्यारभ्य, * सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् इति भूमविद्योप-क्रमगतस्य तदितरसमस्तवेदाध्ययनादास्मवेदनालभवचनस्य भूमविद्याप्रशंसासामत्रे तात्पर्यम् ।

अपि च— * चत्वारं एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः । समागतैस्तुर्विभिस्तुलामारोपितं पुरा ॥

महत्त्वे च गुरुत्वे च त्रियमाणे ततोऽधिकम् । महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमीरितम् ॥

इत्यादीनि वचनानि वेदेऽभ्योऽपि महाभारतस्याधिक्यं ब्रुवाणानि वेदार्थोऽप्युद्देश्यरूपातिशयशालिमहाभारतप्रशंसार्थानि, न पुनर्वेदानामपकर्षण्यमभिदधते ॥

किञ्च, बहुचान्नाये * ऋग्वाथाभ्यां वाक्तनिं यजुर्निंगमो वृथावाक् । तदमितं सामाधेयकश्च गेयः इति यजुरादिनिन्दा ऋग्वेदस्तुत्यैर्थैव; एवमिहापि श्रीवैखानसपञ्चरात्रयोः परस्परापकर्षवचनानामाप्त्वेऽपि स्वाभिमतस्तुत्यर्थ-तयैव निर्वोद्धव्यम्; अन्यथा सर्वोपलब्धप्रसङ्गात् । अविस्मरणीयवचनानां यथाश्रुतस्वीकारेऽतिप्रसङ्गाच्च । एवमेव हि शैवागमे कारणतन्त्रे जलप्यते—

* शैवस्त्वर्वाधिकारी स्यात् स्वकीये च परत्र च । शैवास्त्वं प्रकुर्वन्ति ये गृहस्या द्विजोत्तमाः ॥

यामले मातृतन्त्रे च कापाले पञ्चरात्रके । बौद्धे वाऽप्याहृते चैव लगुडे वैदिकेऽपि च ॥

अन्येष्वपि च मोर्गेषु तत्तच्छास्त्रानुसारतः । शैवास्त्वं प्रकुर्वन्ति तल्लिङ्गस्थापनादिकम् ॥

मुख्यत्वादिह शैवस्य मुख्यमाहात्म्यतोऽपि च । अधिकारोऽस्ति शैवस्य नान्येषां शिवदर्शने ॥ इति ।

ननु पाशुपताधिकरणे * पत्युरसामञ्जस्यात् इति पशुपतिप्रणीतानां शैवादीनां सर्वेषां तन्त्राणामप्रामाण्यसमर्थ-
नादेतस्मिन्नपि वचने *जैनालयं प्रविष्टस्तु सवासा जल्माविशेत् इत्यादिभिर्दर्शनस्पर्शनाद्ययोग्यादिष्युजैनयामलबौद्धादि-
बाह्यमततन्त्रैससह वैदिकस्य समभिव्याहाराद्विदिकानहेषु बाह्येषु च शैवस्याधिकारेत्के:,

* शैवान् पाशुपतान् स्पृष्टू लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥
इति विज्ञानेश्वरसंगृहीतर्घमशास्त्रवचनेन स्पर्शादिषु परिहरणीयत्वेन प्रसिद्धस्य शैवस्य वैदिकदेवताप्रतिष्ठादिषु
मुख्याधिकारित्वजल्पनालोके च शैव[वैः]वै कविदिपि भगवत्प्रतिष्ठाद्यनुमत्यभावात्तत्पर्शादिष्वपि—

* स्थापिते पञ्चरात्रेण देवे षड्भिरथाध्वभिः । प्रतिष्ठादौ कृते मोहाद्वाषस्त्वक्षयात्मकः ॥

शान्तिश्च तस्य भूयोऽपि पञ्चरात्रोक्तवर्त्मना । प्रतिष्ठाप्य सहस्रेण कलशैः स्त्रपनं हरेः ॥

महोत्सवश्च कर्तव्यो ध्वजारोहणपूर्वकः ।

इति पादादिप्रतिपादितप्रायश्चित्तविशेषानुष्टानदर्शनाच्च । शैवस्तुतिवचनस्यास्य—

* त्वं हि स्त्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । दर्शयित्वाऽल्पमायासं फलं शीघ्रं प्रदर्शय ॥

इत्यादिप्रकारेणाप्रामाण्यमनीश्वरप्रक्षिपत्वमतिवादरूपतया स्वीयतन्त्राधिकारिशैवस्तुतिमात्ररूपत्वं वा कल्पनीयमिति चेत्,
हन्त तर्द्धनयोरपि श्रीवैष्णवमार्गभेदयोरन्यतरस्येतरतन्त्रप्रविष्टप्रवेशनात्, परस्परसङ्करप्रसङ्गे च तत्तत्त्वोक्तप्रायश्चित्ता-
नुष्टानदर्शनाच्च परस्परापर्कर्षपरस्परमर्यादाप्रवेशनवचनानि प्रक्षिपत्वादप्रमाणान्यतिवादरूपतया स्वतन्त्रस्तुतिपराणीति वा
निर्वाच्यत्वात्परमरागतमर्यादाप्रतिष्ठागेन परस्परप्रवेशो न क्षम इति मध्यस्थदृष्ट्या संपश्यध्वम् । तत्र पक्षे पतन्तस्तु
पतन्त्येव पर[म]धर्ममयोर्दोपल्लवात् । अतो वैवानसंपञ्चरात्रयोः पञ्चरात्रावान्तरभेदचतुष्पक्ष्य तत्तदवान्तरतन्त्रभेदानां च
परस्परमसङ्करेणैव सर्वदा स्थितिरिति सिद्धम् । तत्रेदन्तु किञ्चिद्विमर्शनीयम्—यत्तपारमेश्वरकालोचयोः प्रमाणभूतानामेव
भगवच्छास्त्रसिद्धान्तानामाकारान्तरेणोत्कर्षपक्ष्ययोगात्प्राक्पृवृत्तापकृष्टसिद्धान्तप्रतिष्ठागेनाप्युक्तकृष्टसिद्धान्तप्रवेशनं न दोषाय
प्रस्तुत गुणायैव ; उत्कृष्टतन्त्रप्रतिष्ठागेन निकृष्टतन्त्रप्रवेशेन समानतन्त्रसङ्गे च दोष इत्युक्तम् । इदमपि दत्तोत्तर-
प्रायम्, तथा हि ; श्रीसात्त्वते द्वारिक्षिपे परिच्छेदे समयिपुत्रकसाधकलक्षणोक्त्यनन्तरमाचार्यलक्षणे *साक्षर्यमागमानां च
वेति वाक्यवशात् यः इत्युक्ता शास्त्रसङ्करशोधनार्थमनन्तरसुच्यते—

* तत्र वै त्रिविधं वाक्यं दिव्यं च भुनिभाषितम् । पौरुषं चारविन्दाक्ष तद्वेदमवधारय ॥

यदर्थाद्वमसंदिग्धं स्वच्छमल्पाक्षरं स्थिरम् । यत्पारमेश्वरं वाक्यमाज्ञासिद्धं हि मोक्षदम् ॥

प्रशंसकं वै सिद्धानां संप्रवर्तनमप्यथ । सर्वेषां रज्जकं गूढं निश्चयीकरणक्षमम् ॥

मुनिवाक्यं च तद्विद्धि चतुर्वर्गफलप्रदम् । अनर्थकमसंबद्धम[प]ल्पार्थं शब्ददम्भवरम् ॥

अनिर्वाहकमयोक्तेव्वक्यं तत्पौरुषं स्मृतम् । हेयं चानर्थसिद्धीनामाकरं नरकावहम् ॥

प्रसिद्धार्थानुवादं यत् सङ्गतार्थं विलक्षणम् । अपि चेतौरुषं वाक्यं ग्राह्यं तन्मुनिवाक्यवत् ॥ इति ।

अत्र * अनिर्वाहकमयोक्तेः इति दिव्यमुनिभाषितयोर्विस्त्रद्वार्थत्वमुच्यते । असंबद्धमिति पूर्वापरविस्त्रद्वत्वम् ।
तदिदमुभयमपि निकृष्टसंहितात्यागेनोक्तृष्टसंहितापरिग्रहवचने श्रीसात्त्वतपौष्ट्रकरनादीयपादादिविरोधात् सामान्येन

सर्वसङ्करनिषेधपरस्परपूर्वापरयन्थविरोधमवधारयन्तो धृष्टबुद्ध्यः कतिचन तन्त्रतन्त्रान्तरमर्यादाप्रवृत्तस्थानाक्रमणलुभ्यागम-मन्त्रसिद्धान्ताभिमानिपुरुषकृतप्रक्षेपोदयमिति मन्यन्ते ॥

अन्ये तु—प्रागुक्तन्यायेन मन्त्रसिद्धान्तादिस्तुतिपरतामातिष्ठन्ते । न खल्वेतावता कालेन कल्पारम्भकृतयुगा-त्यभृति संतन्यमानेषु सात्वतशाश्वसंहितासोतोभेदेषु अपकृष्टसंहितां परित्यज्योक्तृष्टसंहितां कश्चित्परिजग्राहेति महाभारते श्रीमद्वाराहादिषु वा पञ्चरात्रप्रसादेषु मर्हष्यसूचयन्ति, नचार्वाचीनेरव्याचार्यैरितः पूर्वं तथाकृतमिति संप्रदाय-विदशिष्ठा विदामासुः । अतशिष्ठानुष्ठानवलादेव स्तुतिपरत्वमध्यवस्थामः । यदि चैव शास्त्रार्थस्त्वात्, एतावता कालेन तन्त्रतन्त्रान्तरस्थानानि सर्वाणि मन्त्रसिद्धान्तादिमान्वयाप्येत्रन् । इतः पूर्वमनुवृत्तावपि परस्तादेतद्वलावल्म्बनेन तन्त्रतन्त्रान्तर-सिद्धान्तयोस्सर्वत्रोच्छेदः प्रसज्येत । अथ चेदैहिकभोगादिप्राचुर्यात्पुरुषाणां च त्रिवर्गप्रावण्यातिशयात्तन्त्रतन्त्रान्तरयो-स्सर्वत्रानुवृत्तिसंभवतीति मन्त्रीथा·, तर्हि राजराष्ट्रसमृद्धयैषेषु खानेष्वैहिकफलप्रुरयेरेव तन्त्रतन्त्रान्तरर्योर्यथापूर्वमवस्थान-मुक्तिम्, नहि राजसु वा राष्ट्रेषु वा सुलभा: केवलमुक्षवृत्तः । श्रीकरसंहितायां च प्रागुक्तस्यैव सिद्धान्तचतुष्टयस्य वैद-सिद्धान्तो दिव्यसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तः पुराणसिद्धान्त इति प्रागुक्तादूरविष्णुर्नामभेदैर्विभागमुक्ता पुराणसिद्धान्तसंक्षितस्य तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य मोक्षप्रदस्यापि विशेषतः श्रीकरत्वमुक्तम्—

* एतत्पुराणसिद्धान्तं श्रीकरं च विशेषतः । इदं श्रीकरसंज्ञारूपं भोगमोक्षफलप्रदम् ॥ इति ।

अस्य च पूर्वापरं सर्वं सन्मार्गदीपिकायां विस्तरेण द्रष्टव्यम् । भोगमोक्षफलप्रदमित्यस्य श्रीकरसंज्ञासंहिता-विशेषान्वितत्वेऽपि तस्यासंहितायाः पुराणसिद्धान्तान्तःपातित्वाद्विशेष इति नियमाच्चकारेणानुकृतमुच्चयाच्च कृत्वस्थापि तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य विशेषतः श्रीकरत्वं मोक्षप्रदत्वं च सिद्धम् । श्रीकामाश्र यायशो राजानो राष्ट्रवैतिनश्चेति तस्मृद्धयैषेषु साधारणस्थानेषु तन्त्रान्तरसिद्धान्तसौचित्यमधिकम् । निस्सज्जास्तु स्तुतःद्वान्तान्तःनिर्दिर्यादामनुतिष्ठन्तु नाम ; अतस्तन्त्रतन्त्रान्तरस्यानेष्वन्यसिद्धान्तावतरणवच्चनमपवर्गप्रत्यासन्त्यतिशयनिबन्धनप्राशस्त्याधिक्यपरमिति मन्तव्यम् । तदपेक्षयैवेदमुक्तं कालोत्तरे—* स्वयं व्यक्तं तथा दिव्यमुक्तृष्टफलदं यतः इति ॥

अपरे त्वाहुः—व्यवस्थितस्थानविषयमेवेदमपकृष्टसंहितात्यागेनोक्तृष्टसंहितापरिग्रहवचनमिति । तथा हि ; यदुक्तं कालोत्तरे—* अनेकभेदभिन्नं च पञ्चरात्रारूपमागमम् । पूर्वामागमसिद्धान्तं मन्त्रास्यं तदन्तरम् ॥

तन्त्रं तन्त्रान्तरं चेति चतुर्था परिकीर्तिम् ॥

इति चतुर्था विभागं सामान्येन प्रतिपाद्य, * नारायणीयमौद्यमग्निकाश्यपसंक्षितम् इत्यादिना * शास्त्रायेतानि सुव्रत इत्यन्तेनागमादिसिद्धान्तेषु चतुर्थं कतिपयसंहितानां निर्दशनमनुकृतानामपि संहितानामुपलक्षणतयोदाहृत्य * एतद्वै पञ्चरात्रारूपं शास्त्रं सर्वोत्तमोत्तमम् इति चतुर्थं विधमपि पञ्चरात्रशास्त्रं सर्वोत्तमोत्तमवेन निगम्य—

* चतुर्था भेदभिन्नं च स्वयंव्यक्तादिभेदतः । स्वयंव्यक्तं हि सिद्धान्तमागमास्यं पुरोदितम् ॥

मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं यत्तद्विव्यं परिकीर्तिम् । तन्त्रसंज्ञं हि यच्छास्त्रं तत्तैङ्गं समुदाहृतम् ॥

तन्त्रान्तरं तु यस्तोक्तमार्थं तु तदुदाहृतम् ॥

इति प्रागुक्तानामेवागमादिसिद्धान्तानां स्वयंव्यक्तदिव्यसैद्वर्षस्तुपेण वक्ष्यमाणोपयोगिसंज्ञान्तराणि निर्दिश्य,

* स्वयंव्यक्तेन दिव्येन पूज्यमाने तु कौतुकात् । तन्त्रतन्त्रान्तराभ्यां तु न कुर्यादेवपूजनम् ॥

पूज्यते यदि संमोहात्स्थाननाशो भवेद्विष्वम् । राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च मरणं जायते विष्वम् ॥
तस्मात्पूजा न कर्तव्या तन्त्रतन्त्रान्तराध्वना । अनुकूलं वस्त्वयंव्यक्ते दिव्यशास्त्रे द्विजोत्तम ॥
यस्तिक्तिव्यक्तिरात्मदेवं तन्त्रतन्त्रान्तरे तथा । तन्त्रतन्त्रान्तरोक्तेन पूज्यमानेऽपि देशिकैः ॥
तद्विधानं परित्यज्य स्वयंव्यक्तोक्तवर्त्मना । दिव्योक्तविभिना कार्यं पूजनं प्रतिमासु च ॥
स्वयंव्यक्तं तथा दिव्यमुक्तुष्टफलदं यतः । तस्मादुक्तुष्टशास्त्रोक्तमगेणैव प्रपूजयेत् ॥

इति तन्त्रतन्त्रान्तराध्यां पूज्यमानेऽपि तद्विधानं परित्यज्योक्तुष्टफलदत्वेनोक्तुष्टेन स्वयंव्यक्तेन दिव्येन च शास्त्रेण पूजनं युक्तमिति ; तदिदं सर्वस्थानविषयम्, प्रतिनियतस्थानविषयं वा ? इति विचारणीयम् ; यदि सर्वस्थानविषयं तदा परिगृहीतात्मसात्त्वाद्यनेकसंहिताग्रन्थसङ्क्लोचः प्रसज्जेत । अपि चासिद्वेवोत्तरत्र स्वयंव्यक्तादिस्थानलक्षणनिरूपणाध्याये तत्स्थानलक्षणमुक्ता पश्चाच्चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये चतुर्विधपूजनस्य यथाक्रमं * वैदिकं तात्रिकं श्रौतं मिश्रं चेति चतुर्विधम् इति प्रक्रम्य मूलश्रुतिदिव्यमन्त्रवृत्तितस्यभेदान्वितनामधेयानि प्रतिपाद्यानन्तरसुच्यते—

* वैदिकैतात्रिकैर्वैदिपि श्रौतैर्वा द्विजसत्तम । स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्वाजराष्ट्रसमृद्धये ॥ इति ।

अत्र स्वयंव्यक्तस्थाने चतुर्णा पूजाविशेषाणां यथारुचि विकल्पेन परिग्रहं प्रतिपाद्य ऋष्यादिपूजितेषु स्थानान्तरेषु पारम्पर्य-क्रममन्तरेण मात्रायाऽपि विशेषं नाचरेदित्युक्तत्वात् स्वयंव्यक्ते विकल्पेन कर्त्याणां प्रवृत्तिसंभवतीति तत्रैवाप्तुष्टफलशास्त्र-परित्यागेनोक्तुष्टफलशास्त्रपरिग्रहवचनं लङ्घवशान्नेतव्यम् । * पवित्रं दक्षिणे कर्णे इतिलङ्घात् * दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्रः इत्यस्य स्थाननियमवर्त्तिनियतस्वयंव्यक्तेषु स्थानेष्विति व्यक्तमवसीयते । अस्मिद्वेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽपि * वैदिकैतात्रिकैर्वैत्यादिश्लोकद्वयं पुनः पठितम् ; * मानुषे भवने देवं तन्त्रमगेण पूजयेदिति चोक्तम् ।

पुनश्च— * यद्विभवं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज । प्रासादं वा ततस्तेन शास्त्रेणैव तदर्चयेत् ॥
तच्छास्त्रमन्तरैरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना । राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च स नाशं कर्तुमिच्छति ॥

न कदाचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसङ्करम् । शास्त्रसङ्करदोषेण महान् दोषो भवेद्विष्वम् ॥ इत्युक्तम् ; अतोऽप्यत्राप्तुष्टशास्त्रपरित्यागेनोक्तुष्टशास्त्रपरिग्रहवचनं स्वेनैव नानाशास्त्रार्थविकल्पयोग्यत्वेन प्रतिपादिते स्वयंव्यक्ते स्थाने न स्थापनीयमिति सिद्धम् । यदपि चात्र स्थानविशेषमधिकृत्य शास्त्राधिकारिणोर्नियमः क्रियते—

* स्वयंव्यक्ते तथा दिव्ये दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना । मूलागमसमेतेन मुख्यैर्भागवतैस्सदा ॥
पूजनं प्रयतैः कार्यं पञ्चकालपरायणैः । वैष्णवायतने कार्यं केवलैः पाञ्चरात्रिकैः ॥
सान्तानानिकैः प्रवैष्टैर्वा मुनिवाक्योक्तवर्त्मना । अनुकूल्यर्थजालानि सिद्धान्तेष्वागमादिषु ॥
अन्योन्यापेक्षया ग्राहं शास्त्रेष्वन्यत्र चाहरेत् ॥ इति,

एतदपि प्रकृष्टस्थाने प्रकृष्टाधिकारिणां प्रकृष्टशास्त्रादिपरिग्रहौचित्यमप्रकृष्टस्थानेऽप्रकृष्टाधिकारिणामप्रकृष्टशास्त्रादियोग्यत्वं च स्थापयति, अन्यथा वैष्णवायतने क्वचिदपि दिव्यशास्त्रानवतारप्रसङ्गात् । मानुषेऽपि भवने मुख्याधिकारिभिः प्रतिष्ठिते दिव्यशास्त्रेण पूजनादिकर्तव्यत्वस्य पारमेश्वरनिरूपणे दर्शयिष्यमाणत्वाच्च । अत्रापि सिद्धान्तसङ्करपरिहार एव
* अनुकूल्यर्थजालानि इत्यादिना स्थापितः । यत्पुनः पारमेश्वरे स्वयंव्यक्तनिर्णयाध्याये—

* स्वयंव्यक्तं तथा सिद्धविवृद्धैश्च प्रतिष्ठितम् । मुनिमुख्यैस्तु गन्वैर्यद्वैर्यिद्वैरोपरापि ॥

रक्षोभिरधमैर्मुख्यैः स्खापितं मन्त्रविग्रहम् । दिव्यशास्त्रोक्तविधिना पूजयेच्छास्त्रकोविदः ॥ इति,

इदमपि दिव्यशास्त्रस्य सर्वस्थानेषु [सद्गु]संभवं दर्शयति, नतु शास्त्रान्तरपरित्यागेन दिव्यप्रवेशम् ।

यच्चानन्तरमुक्तम्—* स्खापितं मनुजैर्देवं मुनिवाक्येन यत्र तु । पूजयेद्विज तत्रापि ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

वासुदेवैकनिष्ठैस्तु देवतान्तरवर्जितैः ॥ इति,

इदम्ब्र व्यामिश्रमुनिवाक्यस्थापिते स्थाने व्यामिश्रयागमुक्तैर्वासुदेवैकनिष्ठैः पूजनमात्रं प्रशस्तमित्याह, न पुनर्मुनिवाक्यपरित्यागेनासाधिकारानुगुणोद्घृष्टशास्त्रेण पूजनं विधाति, प्राक्प्रवृत्तशास्त्रानुसारैण तैरपि तत्र पूजनस्य युक्तत्वात् । उत्कृष्टशास्त्रानिष्ठानामप्यपकृष्टशास्त्रधर्मेषु लोकानुग्रहार्थं प्रवृत्तेः संहितान्तरादिसिद्धत्वस्य प्रागेव दर्शतत्वात् । यच्चेदमनन्तरमभिधीयते—* व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितैः । स्थापितं मनुजेन्द्रैस्तु निष्ठाकादिकोविदैः ॥

अर्चयेद्वेदेवेशं दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥ इति,

इदमपि दिव्यशास्त्रेण स्थापितस्थानविषयमनुसन्धेयम् । इदं त्वंशिष्यते; यदुक्तम्—

* मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते । तत्रापि दिव्यमार्गचेत्पूजनं कर्तुमिच्छति ॥

मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् । भवेत्सत्त्विधिमाहात्म्यं कालं कल्पक्षयावधि ॥

दिव्यमार्गेण पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्र दिव्यं परित्यज्य कदाचिच्च महामते ॥

मुनिवाक्योक्तमार्गेण न कुर्यात्पूजनादिकम् । कुर्याद्वा यदि वा मोहात् विप्रसंमूढनेतनः ॥

स वृथार्थिश्चिरात्तस्य भक्तिबीजेन वै सह । समन्त्रकर्मतन्त्रं च सिद्धयश्च पराङ्मुखाः ॥

इहैव शीघ्रं विप्रेन्द्र देहान्ते शतसन्ततिः । घोरं प्रयाति नरकं राष्ट्रं च नश्यति ॥

तसात्सर्वप्रयत्नेन दिव्यमार्गं तु न त्यजेत् ॥ इति,

अस्यापि प्रागुक्त्यायेन दिव्यमार्गप्रशंसापरत्वं सुव्यक्तम् । तत्रापीत्यपिशब्दादिलिङ्गात् * दिव्यमार्गं तु न त्यजेत् इति निगमनेन तत्रैव तात्पर्यविश्रमाच्च । यद्वा कालोत्तरोक्तन्यायेन विकल्पतश्चुर्विधपूजायोग्यं स्वयंव्यक्तस्थानं * मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते इत्यनौ, तत्रापि दिव्यमार्गेण पूजनेच्छायां मुनिवाक्यपरित्यागेन दिव्यमार्गेण पूजनमविरुद्धमित्युच्यते; नहत्र मुनिवाक्यस्थापितस्थाने दिव्यमार्गप्रवेशः क्वचिदपि प्रस्तृयते, अपि तु मुनिवाक्यपूजित एव । सा च मुनिवाक्येन पूजा स्वयंव्यक्तेऽपि पूर्वं यदि वर्तेत, तत्र कुतश्चित्प्रमाणात्स्वयंव्यक्तक्षेत्रत्वेऽवसिते सति मुनिवाक्यपरित्यागेनापि दिव्यशास्त्रोक्तविधिना दिव्यशास्त्राधिकारी पूजयेदित्युक्तं भवति ।

एतेन दिव्याद्यायतननिर्णयाध्यायोक्तः प्रपञ्चोऽपि प्रत्युक्तः । तथा हि;

* दिव्याद्यायतनानां च पूजाद्यं यत्त्वयोदितम् । शास्त्रं दिव्यादिभेदेन यथावद्वक्तुमर्हसि ॥

इति पृष्ठस्सनकः * वासुदेवेन यत्प्रोक्तं शास्त्रं भगवता स्वयमित्यादिना साक्षाद्वगवत्यपीतं ब्रह्मरुद्देन्द्रप्रसुखैः प्रवर्तितं शास्त्रं दिव्यमित्युक्ता,

* ब्रह्मरुद्देवै ब्रह्ममित्य तपोषनैः । स्वयं प्रणोतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम् ॥

इति विभज्य, * एततु त्रिविधं विद्धि सत्त्विकादिविभेदतः इति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य, साक्षाद्वगवतः श्रुतार्थं-
मात्रनिबन्धनरूपं शास्त्रं सत्त्विकम्, भगवतः श्रुतमेकदेशं स्वयेगमहिमिस्त्रिं चाशेषं सङ्कल्प्य ब्रह्मादिभिस्तच्छिष्ठैश्च
स्वयं प्रणीतं शास्त्रं राजसम्, केवलसत्त्वयोगविकल्पोत्थैर्थैः कृतं शास्त्रं तामसमिति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यमुक्ता,
* केवलं मनुजैर्यतु कृतं तस्मैरुपं भवेत् इति दिव्यान्मुनिभाषिताच्च व्यक्तीभवतः प्रामाण्यम् (?) अयोगिभिर्मनुजमात्रैः
प्रणीतं पौरुषं वावयं प्रतिपाद्य, पुनर्दिव्यसत्त्विकराजसतामसंज्ञितानि प्रमाणभूतान्येव शास्त्राणि संहिताविशेषाषनियमेनापि
विभज्य, सात्वतपौष्टिकरजयाख्यादीनि शास्त्राणि दिव्यानि; ईश्वरभारद्वाजसैमन्तवापारमेश्वरवैहायसचित्रशिखण्डिसंहिता-
जयोत्तरादीनि सत्त्विकानि, सनत्कुमारपद्मोद्भवशातपतेजोद्रविणमायावैभविकादीनि राजसानि, पञ्चमश्वत्कप्रश्वतत्त्व-
सागरादीनि तामसानि इति संहिताविभागनिर्देशानन्तरमुच्यते—

* तामसेन तु मार्गेण पूजाद्यं यत्र वर्तते । तत्रापि राजसेनैव पूजाद्यं सिद्धिदं भवेत् ॥

राजसेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्रापि सत्त्विकेनैव पूजाद्यं शुभदं सदा ॥

सत्त्विकेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्र राजसमार्गेण न कुर्यात्पूजनादिकम् ॥

यत्र राजसमार्गेण प्रवृत्तं त्वर्चनादिकम् । तत्र तामसमार्गेण न कुर्यादर्चनादिकम् ॥

विविधानां राजसानामन्योन्यं स्यात् सङ्करः ॥

इति मुनिभाषितेषु त्रिषु शास्त्रेषु कृष्टमध्यमाधमसंज्ञानिर्दिष्टेषु अपकृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तत्परित्यागेनाप्युक्तृष्टगुण-
संज्ञितशास्त्रेण पूजाद्यं सिद्धिदम्, उक्तृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तद्विपरीतेन शास्त्रेण पूजादिकं न कर्तव्यम्, न तु
सार्वत्रिकत्वम् । ननु गुणसंज्ञितानां चान्योन्यं न सङ्करः कर्त्यमित्युक्तम् । इहापि यत्रेति सामान्यनिर्दिष्टपि प्रागुक्त-
न्ययेन प्रभूतानुभावितया सर्वसहस्रयन्वक्त्वेत्रिविशेषविषयत्वं मन्तव्यम् । यद्वा चिरकालरात्रूक्षेभादिना विच्छिन्नपार-
म्पर्यप्रत्यभिज्ञानेषु किञ्चर्तव्यतामूढान् प्रति पूर्वमपकृष्टशास्त्रप्रवृत्तावपि तदज्ञानदशायामुपहवाभिसन्ध्यभावात्सर्वाधिकारिणां
मुख्यानामुक्तृष्टशास्त्रपरिग्रहौचित्यमिहोच्यते । तत्र पुनः कुतश्चित्यमाणात् प्राक्मवृत्तशास्त्रज्ञानेन दिव्यस्यापरित्यज्यत्वं च;
इदं च तत्रापीत्यतिवादलिङ्गादिपशब्दात् । अपिशब्दद्यातिवादलिङ्गत्वं * चण्डालमपि वृत्तस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः
इत्यादिप्रयोगेषु प्रसिद्धम् । अत एव ह्यत्रैव पुनस्सङ्करपरिहारे संरभमः क्रियते—

* भवेदिव्यादिकं सम्यग् ज्ञात्वा सर्वं समाचरेत् । यो न ज्ञात्वा तु साङ्कर्यात्पूजाद्यमनुतिष्ठति ॥

स हि सर्वस्य जगत्साङ्कर्यं कुरुते सदा । विशेषात्स्वस्य वंशस्य तस्मादापद्यपि द्विजः ॥

न कुर्याच्छास्त्रसाङ्कर्यं हितैषी शास्त्रकोविदः ॥ इति ।

अतो यथोक्त एवार्थः ॥

केचित्—* मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते । तत्रापि दिव्यमार्गाच्छेत्पूजनं कर्तुमिच्छति ॥

मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् ।

इत्यादीनां वचनानामधिकारिविशेषविषयतया व्यवस्थामिच्छन्ति; * व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रमक्षिसमिन्वतैः इति
प्रकामदैहिकामुष्मिकसांसारिकफलविरक्तानामपवर्गासन्तवत्मशास्त्रपरिग्रहस्य युक्तत्वाच्च । तत्त्वोक्तसांसारिकफलासक्तानां तु
यथापूर्वं परिग्रह इति । न चात्र राजसतामसंज्ञितेषु शास्त्रेषु अकुतोप्रामाण्यमाशङ्कनीयम्—

* स्याञ्चागरद्वाविडवेसरं च क्रमेण वै सत्त्वरजस्तमांसि ।

महीसरोर्धीपतिवैश्यकास्ते हरिर्विधाता हर आदिदंवः ॥

इति विमानक्रियादिविषयोत्तममध्यमत्वादिविवक्षया तदुणोक्ते; प्रमाणभूतशास्त्रविप्रेष्वेव नार्तनं श्रावणं तात्त्विकागस्य
* यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा: १५८ द्वितीयां चतुर्थां चैत्रां प्रतिपादिनत्वात् । अप्यामाण्यम् पौरुषस्य
बाक्ययः * केवलं मनुजैर्यत् कृतं तत्त्वौरुर्ध्वं भवेत् इति पृथिव्येन्द्रियान् ।

* सर्वत्र पौरुषे वाक्ये तद्वाद्यमविरोधि यत् । केवलं तद्विधानेन न कुर्यात्स्थापनादिकम् ॥

इति हि पौरुषसंज्ञिते हि वाक्ये [विश्वदा]विश्वदांशसद्वावोऽत्र दर्शितः; अन्मन्त्रिपूरकान्तरागंडनवेशोऽत्र सच्च-
रजस्तमःप्रत्युतत्त्वफलसिद्धिविशेषतारतम्याभ्यायेणेति मन्तव्यम् । कास्त्व्येन हि भगवन्नाम्ब्रय प्रामाण्यं प्रागेव प्रति-
पादितम् । न चात्र भगवद्वितिरित्यत्रादिपुरुषकृतांशेषु कारणदोषसंभवति--* पञ्चरात्रस्य कृत्यस्य वक्ता नारायणः
स्वयम् इति स्ववकृते शास्त्रे भगवतैव तेषामृणां ... । [विश्वदा]रेता नियेऽपि वेद सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्यवत्संहिता-
कर्तृत्वस्थाधिकारतया समर्पितत्वात् । यथा च व्यासोक्ते महाभारते वैशम्यायनसंहितादिभेदः; प्रवस्त्रापाति न सङ्कटं
किञ्चित्; अतः कृत्यं पञ्चरात्रं प्रमाणम् । तस्यावान्तरसंहिताभेदम् ऋगादिवचतुर्था स्थितम्, नद्रंव यथाधिकारं
व्यवस्थितानुष्ठानतया सिद्धान्तादिसङ्करपदिहरेणैव सर्वदाऽनुर्वतीनीयम् । तथाऽनु[वर्तने]वर्तमानानां यथाधिकारं साक्षा-
त्प्रमाणया वा सद्विज्ञवासुदेवात्य्यपरमपुरुषार्थप्राप्तिसाधनमिति सिद्धम् ॥

पञ्चकालव्यवस्थितै वेङ्कटेशविपश्चिता । श्रीपाञ्चरात्रसिद्धान्तव्यवस्थेयं समर्थिता ॥

अहितविहतिदक्षैर्बाहभिव्यं ह भेदैर्निजनिगमशतैश्च व्यक्तभ्रमा चतुर्भिः ।

प्रथमयुगसमग्रं धर्ममभ्यस्यमानान् प्रशमितकलुषान्नः पातु वैकुण्ठनाथः ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्यः प्रथमोऽधिकारः ॥

॥ अथ नित्यानुष्टानस्थापनारूपो द्वितीयोऽधिकारः ॥

अथादौ समुपक्षिसमच्छद्रुं स्थाप्यते ऽधुना । स्वयं प्रयोजनं नित्यं ग्रानिसेवनम् उग्ना ॥

ससामान्यविशेषात्मा चर्येण हृदयङ्गमा । ससुत्रसुमनस्तोमा रुदेवते दिवि विभोः ॥

इह तावदेकैकसिन्हहोरात्रे काल्यग्रकविभागेनाभिगमनोपादानेज्ञात्वा यत्रयोगरूपभगवत्सेवनं स्ववर्णाश्रमजाति-
गुणनिमित्तादिनियथर्वमस्तिचं भगवद्भर्मनिष्ठानां सर्वेषां समानम्, तच संहिताभेदेषु चोदनास्थायविशेषेऽपि सूत्रभेदेषु
समानोदानास्यव्यत्वारिंशसंस्कारादिवक्षेत्रातो भिन्नरूपं प्रतिपादयते । तत्र रहस्याश्रायविद्यमेवायं धर्म इत्यविदितसात्त्वत-
धर्माणामाकसिको अमः, ते तु स्वशास्योक्त्यकारेण पञ्चकालिकधर्ममनुतष्टन्ति; इतरे च यथास्वं तत्संहितोक्त्यप्रक्रिययेति
व्यवस्था । वर्गद्वयेऽपि अधिकारिविद्येष्यमत्रेणैव हि भेदोऽनश्चिप्यते । यथोक्तं पादे-

* ब्रह्मोवाच—कर्षणादिप्रतिष्ठानं कर्म यस्य प्रसिद्धये । तं समाराधनविधि श्रोतुभिच्छायामि सांप्रतम् ॥

आराधनविधिः कीदृग्धिकारी च कीदृशः । भगवंस्तदशेषेण ब्रह्म मे भक्तवत्सल ॥

भगवानुवाच—श्रूतामभिधास्यामि पृष्ठं निरवशेषतः । चतुर्णां ब्राह्मणादीनां वर्णानां कमलासन ॥

अधिकारोऽनुलोमानामपि नान्यस्य कस्यचित् । पूजाविधौ भगवत्तेऽनुकल्पाधिकारिणः ॥

प्रतिलोमभुवां सूतः प्रथमं तत्र शस्यते । आद्यमेकायनं वेदं सद्ग्रहप्रतिपादकम् ॥

तेनैव संस्कृता विप्रा मुख्यकल्पाधिकारिणः । त्रयाणां क्षत्रियादीनामनुलोमभुवामपि ॥

सूतस्य च विशेषेण दीक्षा चात्मपराऽनिशम् । परार्थयजनं कुरुत्वा विप्रा मुख्यातुकल्पयोः ॥

नैवाधिकारिणो गौणा दीक्षासंस्कारवर्जिताः । यथैव दीक्षणीयेष्टवा जायन्ते ब्राह्मणादयः ॥

तथैव दीक्षाविधिना जायमाना यथोदिताः । पूजाविधौ भगवतः प्रकल्पन्ते ऽधिकारिणः ॥ इत्यादि ।

एवं संहितान्तरेष्वपि ग्राह्यम् । तदिह तत्त्विस्फङ्गान्तोक्तवर्मना चतुर्विधपञ्चरात्राणां साधारणमभिगमनादिपञ्चकम् । मन्त्रसिद्धान्तादिष्वपि हि कालपञ्चकविभागोऽयमुपदित्यते । यथोक्तं साक्षाद्वगवन्मुखोद्दत्तया रत्नत्रयमितिप्रसिद्धेषु जयाख्यसात्त्वतपोऽक्षरेषु, जयाख्यसंहितायाम्—

नारदः— * एको हि श्रूयते देव कालो लोके न चापरः । पञ्च कालस्वयोद्दिष्टाः किमेतन्मेऽत्र संशयः ॥

श्रीभगवानुवाच—एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद । आप्रभातादानिशान्तं पञ्चधा परिकल्पना ॥

पृथक्कर्मवशात्कार्या न काला बहवस्समृताः ॥

नारदः— एककालाश्रितानां च कर्मणां लक्षणं वद । परिज्ञातैस्तु यैस्तद्यः कृतकृत्यो भवाम्यहम् ॥

श्रीभगवानुवाच—ब्राह्मामुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्र वासरे । जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक्चित्तसंयुतैः ॥

अभिगच्छेजग्योर्निं तच्चाभिगमनं स्मृतम् । ततः पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत् ॥

भगवद्यागानिष्ठिकारणं प्रहरः परम् । तदुपादानसंज्ञं वै कर्मकालपदाश्रितम् ॥

ततोऽष्टाङ्गेन यागेन पूजयेत्परमेश्वरम् । साधिकं प्रहरं विप्र इज्याकालस्तु संस्मृतः ॥

श्रवणं चिन्तनं व्याख्या तपःपाठसमन्विता । स्वाध्यायसंज्ञं तद्विद्धि कालांशं मुनिसत्तम ॥

दिनावसाने संप्राप्ते पूजां कृत्वा समभ्यसेत् । योगं निशावसाने च विश्रैरन्तरीकृतम् ॥

पञ्चमो योगसंज्ञोऽसौ कालांशो ब्रह्मसिद्धिदः ।

नारदः— श्रुतो मयाऽखिलः पूर्वं भगवद्याग उत्तरः । तस्याङ्गानि विभागेन ज्ञातुमिच्छाम्यहं पुनः ॥

श्रीभगवानुवाच—अन्तःकरणयागादि यावदात्मनिवेदनम् । तदायमङ्गं यागस्य तच्चाभिगमनं भवेत् ॥

पूजनं चार्यपुष्पादैर्भोगैर्यदस्त्रिलं मुने । बाह्योपचारैस्तद्विद्धि भोगसंज्ञं तु नारद ॥

मध्वाज्याक्षेन दध्ना वै पूजा च पशुना सह । तत्तीयं हि यागाङ्गं तुर्यमन्त्रेन पूजनम् ॥

निवेदितस्य यद्वानं पूर्वोक्तविधिना मुने । संप्रदानं तु तवाम यागाङ्गं पञ्चमं स्मृतम् ॥

वह्सन्तपैर्णं षष्ठं पितृयागं तु सप्तमम् । प्राणग्रिहवनं नामा त्वनुयागं तदष्टमम् ॥

इत्येतत्कथितं सर्वं यत्त्वया परिचोदितम् । प्रददाम्यनिराशद्वै तत्त्विष्टानां परं पदम् ॥ इति ।

अचिरादित्यनेनास्य कर्मणः कर्मान्तरेभ्यस्वभावतः प्राशस्यमुच्यते । सरन्ति च व्यासादयः—

* न विष्णवारधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विविः ॥ इति ।

प्रयाससाम्यवैषम्यानादरेण स्वरूपतः प्राशस्त्यं द्रव्यादिष्पि विद्यते । यथोक्तमाध्येयिके श्रीवैष्णवर्धमशास्त्रे-

* सर्वेषामेव पुण्याणां सहस्रगुणमुत्पलम् । तस्मात्पञ्चं तथा राजन् पद्मातुं शतपत्रकम् ॥

तस्मात्सहस्रपत्रं तु पुण्डरीकमतः परम् । पुण्डरीकसहस्रातु तुलसी गुणतोऽधिका ॥

बकपुष्पं ततस्तु सात्सौवर्णं तु ततोऽधिकम् । सौवर्णाच्च प्रसूनातु मत्यियं नास्ति पाण्डव ॥ इति ।

एवं जपहोमदानादिष्पि प्रसिद्धम् । पाद्मेऽप्येवं प्रसिद्धतमं पञ्चकालसेवनमुक्तम्-

* ब्रह्मोवाच—पञ्चकालविशुद्धानां प्राशस्त्यं भगवत्तिह । कथितं पञ्च के काला विधयश्चापि पञ्च के ॥

मह्यं जिज्ञासमानाय कथयस्त्व यथातथम् । न चेद्रहस्यमत्यन्तं यदहं पृष्ठवानिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच—आद्यं कर्माभिगमनमुपादानं ततःपरम् । इज्या च पश्चात्प्रायायस्तो योगस्ततः परम् ॥

पञ्च ते विधयत्तेषां कालाः पञ्चैव ते क्रमात् । कल्याणाचरणान्तं यत्कर्मजातं चतुर्मुख ॥

उत्थानादिकमादेतदभियानमुदीरितम् । ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत ध्यायन्नारायणं परम् ॥

उत्थायासीत शयने कीर्तयन्नाम वैष्णवम् ।

इत्यादिरथ्यायः कृत्स्नोऽपि पाठ्यः । एवं संहितान्तरेष्पि तत्र तत्र संग्रहेण विस्तरेण च पञ्चकालविधिर्दृष्टव्यः ।

किंच— * नमस्ते पञ्चकालज्ञं पञ्चकालपरायणं । पञ्चकालैकमनसां त्वमेव गतिरव्यय ॥

इत्यादिषु पञ्चकालिकधर्मस्य भगवदेकपेद्यत्वं भगवत्प्रियतरत्वं तन्निष्ठानामप्यव्यवधानेन भगवत्प्राप्तिश्च प्रतिपाद्यते ॥

यत्कूटम् भोजरजेन प्रयोगपद्मतिरत्ताचल्यां—* तत्र सङ्गवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते, * सङ्गवस्त्रमो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्चकाला अध्यात्मविद्विस्त्रपदिष्टाः, उदयात्पञ्च नाड्यसङ्गव उक्तः, तस्माद्विगुणमात्रासम उपदिश्यते, तावता विष्णुप्रिय इत्यादि । तत्र पुष्पविशेषाराध्यविशेषनिर्णयार्थोऽयं कालविभागः, न त्वमिगमनादि-पञ्चकरक्तव्यर्थः । तथा हि पूर्वमुक्तम् तत्र सङ्गवे वैकृष्णस्य प्रीतिः, समेऽनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिशुमारस्य, धर्मे वडबामुखाभेः, विरागे कपिलसेत्येवं पञ्चानां पञ्चप्रीतिकालविशेषाः इति ; अतो जयास्त्वसंहितोक्तपकारैरैवाभिगमनादि-पञ्चकव्यवस्था नित्या, अन्यत्काम्यादिकम् ; एवं दिनचर्यामर्यादायां स्थितायां केषाद्वित् त्रैकाल्यार्चनादिविधानानि विषुवायनोपरागजन्मत्रयद्वादशीर्पवश्रवणादिवैरेषिकार्चनान्यपि यथावलं तदन्तःपातेन नेतव्यानि । अशक्तमधिकृत्यैव समाहृत्यानुष्ठानं कचिद्विधीयते । सच्छिदपञ्चकालता च तावन्मात्रयोग्यस्यैव, अन्यार्थकर्मान्तरितत्वं सच्छिद्रूपत्वम् ।

* द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् । अच्छिदपञ्चकालज्ञस्तु भगवतः स्मृतः ॥

इति तु पूर्णस्य मुख्याधिकारिणः स्तुतिः, ननु तस्यैव पञ्चकालिकभागवतत्वप्रतिपादनपरम् ।

* चतुर्व्यूहविभागज्ञः पञ्चकालपरायणः । द्वादशाक्षरनिष्ठो यस्स वै भगवतोत्तमः ॥

इति शापिदल्यवचनमपि तथैव । एवं द्वादशाक्षरोपादानमपि व्यापकान्तरोपलक्षणम् । स्वसंहितोक्तनिष्ठामात्रेण यथाहैं सर्वेषां पञ्चकालधर्मप्राप्तेः, अत एव हि भाष्यकाराणां शिष्याः प्रशिष्याश्च श्रीमद्प्राप्तरेण समाराधनं प्रपञ्चयन्तः पञ्चकालकल्पनयैव दिनचर्यामुपदिदिष्टुः । तथा हि । भाष्यकाराव्यवहितशिष्यैवज्ञिवंदेश्वरः श्रीरङ्गनारायणाचार्यैः ब्राह्मसुर्दूतप्रभृति दिनचर्यां प्रपञ्चयद्विरसङ्कीर्तनसंसारिन्वै दसान्त्विकधृत्यालम्बनसमनन्तरकालविहिताध्यवसायपर्यन्तमुक्ता अनन्तरमुच्यते—

* इति ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः । पद्योरर्चनं कर्तुं यतमानस्समाहितः ॥
अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद्व्याणि चार्जयन् । अर्चयंश्र ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥
ध्वायन्नपि परं देवं कालेषुक्तेषु पञ्चसु । वर्तमानसदा चैवं पञ्चकालिकवर्त्मना ॥
स्वाजितैर्गन्धपुष्पादैश्चूमैश्चकत्यनुरूपतः । आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥ इति ।

श्रीपराशरभद्रारकैश्च-

* गर्भेजन्मजरादुःखमित्रसंसारसागरात् । उत्तीर्थं भगवत्प्राप्तिं लिप्सेत् पुरुषो यदि ॥
प्रातरुद्धाथ्य संस्मृत्य हरिं तच्चरणोऽथिताम् । गङ्गां विभाव्य तीर्थम्भस्ततस्तदवगाह्य च ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः । आराधनत्वेनापाद्य सोर्ध्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥
मन्त्रैराधारशक्त्यादिपारिषद्यान्तसंस्थितैः ।

इति पूर्वाचार्योक्तं संग्रहेण प्रदर्श्य * हरिं प्रणम्य चायम्य प्राणान् प्रणिपतन् गुरुन् इत्यारभ्य श्रीमद्दृष्टाक्षरमन्त्रस्य
ऋषिच्छन्दोदेवताबीजशक्तीः प्रकाश्य भाष्यकारानुक्तो मन्त्रन्यासस्तच्छिष्याद्युक्तप्रकारेणोपादेय इति ज्ञापनाय * मन्त्र-
न्यासं ततः कृत्वा मन्त्रार्थमपि चिन्तयेत् इति संग्रहेणाभिधाय * एवं संचिन्त्य मन्त्रार्थं ततस्तं पुरुषम् इत्यादिना पूर्वैरुक्तं
ध्यानं सङ्क्षिप्य तदनुक्तं पादादिकेशान्तध्यानं प्रपञ्च्य षोडशोपचारक्रमेण समाराधनं च विहितम् । उपचारान्तराणामपि
सर्वेषामेते षोडश प्रधानतमाः, तदनुबन्धेनैवान्यत्सर्वमनुष्ठीयते, देशकालावस्थानुसारेण संक्षेपवितारस्वीकारश्च शास्त्रीयः,
अतः पूर्वैरेककृपणमिहाप्यनुसन्धेयम् ; अत एव हि तदुभयानुसारिभिर्नारायणमुनिभिरपि पञ्चकालकल्पनया
ततत्कालानुष्ठेयानि यथाक्रमं प्रपञ्चितानि । तथा हि—

* भगवच्चरणाभ्योजपरिचर्याविधिकमम् । एकान्तिभिरुषेयं नित्यं समभिद्धमहे ॥
ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन् । उत्थाय तत्र शयने समासीनस्समाहितः ॥ इत्यारभ्य,
* द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत् ॥
यो नारायणदासीयो माधवाराधनक्रमः । तत्राभिगमनं नाम प्रथमः पटलो ह्यम् ॥

इत्यन्तेन अभिगमनं परिसमाप्य—

* अहो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परः । द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥

इत्यादिभिः पटलैतत्त्वकालांशसाधनीयमुपादानादिकमपि यथाक्रमं प्रपञ्चितम् ।

तदेवं चतुर्विधपञ्चरात्रिनिष्ठानां तत्रापि यस्त्रिविद्यापकमन्त्रप्रधानानां सर्वेषामपि भगवदेकान्तिनां यथायथं
प्राचीनपरिगृहीतवैकल्पिकमर्यादाभेदैः पञ्चकालिकर्घमः प्राप्तः । तत्र ये स्वाधिकारानुरूपं प्रपत्तिमेव केवलमव्यवहित-
मपवर्गसाधनमवलम्बन्ते, तैरयं पञ्चकालक्रमः परित्याज्यः परिग्राह्यो वेति विचार्यते । प्रपत्तिप्रकणेषु तदङ्गत्वेन
तदुपदेशावाचाद्विलम्बाक्षमस्याधिकारिणशतावर्षांकितपूरणावधि कालक्षेपाक्षमत्वात्, तदेकदेशभूतयोगशक्तौ च तस्यै-
वोपायत्वस्वीकारप्राप्तेः, यथाशक्तिं वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानरूपस्य भगवत्त्रीणनस्य तदाज्ञानुपालनस्य कर्तव्यवेऽपि व्यास-
दक्षादिधर्मशास्त्रोपदिष्टकालविभागपूर्वकदिनचर्यामर्यादयाऽपि सिद्धेः, अन्यथा कर्माणां परस्परोपरोधप्रसङ्गाच्च परित्याज्य
इति पूर्वः पक्षः । राज्ञान्तस्तु परिग्राह्य एवायमिति । तिष्ठतु तावदिह प्रमाणोपपत्तिपरामर्शः, भाष्यकाराद्युपदेशसंप्रदाय-

स्तावत्परामृश्यताम् ; * अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इत्यारभ्य गौणकल्पः सयोपायनादिर्वर्णयान्नाशुक्तेन भगवच्छास्त्रोक्तेन वर्तमानः ॥२८॥ एते च एव विवरणः अभ्यन्तरिक्षं न देन कथं भूतमधिकारिणगविकृत्य भाष्यकारैः कृतमिति कर्णे तद्यागतम् ? भयतु तद्यागतम् किञ्चर्यन्तं प्रतीति चेत्र ; प्रात्रोऽप्तैर्विद्विनिष्ठान्तिर्विनिश्च योग्यैर्य यावद्यथाशान्तिः तदनुष्टानदर्शनात्साधनवुद्घद्या च ॥२९॥ प्रात्रनानकः भगवत्कैङ्ग्रैर्यकरतिः परमैकान्ती भूत्वेत्यादिभिस्तत्रै-वोपदेशात् । अनन्योपायेऽनन्यप्रयोजने चाधिकाराणि परमैकान्तिशब्दसाम्राज्यात् । * अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधन-प्रयोगं वक्ष्ये इत्यस्य पूर्ववृत्तापेक्षायां, * तमेव ऋग्यान्तर्क्तेन एत्यनेत्रमिति, शशाणगतिप्रकारश्च पूर्वोक्तः इति तत्प्रबन्धस्थावक्यद्वयेन परिपूर्णशरणागतिप्रयगद्यग्रन्थस्य पूर्ववृत्ताप्रतीतेः । एतच्च सर्वथाप्यते । अतस्तथाविधप्रपञ्च एवात्र परमैकान्ती, तमधिकृत्यैव विवित्तिः ॥३०॥ एवां ऋचिसंहितां प्रवानीकृत्य सभ राधनप्रयोगोऽत्र संगुद्धान इति यथा-संप्रदायमकामेनापि स्वीकरणीयम् । तच्च समाराधनार्थिनिः सद्विद्वान्नासननोर्गानुपूर्वसर्मणीयौपचारिकसार्पर्शिका-भ्यवहारिकदिभेदमित्रगन्वपुष्पादिप्रश्नशतद्व्यसापेक्षं दृश्यते । तदपि न्यायतस्वयमेनार्जितं सुख्यम्, अशक्तस्य तु पुत्रशिष्यादिसुखेन तत्प्रेरणरूपार्जनव्यापारः, पूर्वसिद्धद्व्यस्यापि * तत्काले तदर्थोपादनम् इति समाराधनात्पूर्वमेव नान्तरीयकं सम्यगद्वयोपादानम् ; अत इज्योपदेशोऽप्यर्थद्वयेन्द्रियेन नमपि नद्वयानास्तस्मिन्द्वये भवति । ततोऽपि पूर्वमभिगमनमपि तद्विधायकतत्त्वास्त्रात्तत्त्वमन्वितशेषादिपरमार्शादत्ततः प्रपञ्चलभवतैव परिणतमिति प्रागेव तदुपदेशे-नार्थादिभिगमनमप्यपदिष्टं भवति ; अत एव हि तदभिमायविद्विन्नर्गायण्यसुनिभिः—

* द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाभ्जे कृती भवेत् ॥

परित्यज्यत्वप्रसङ्गात्, तच्चेद्गवत्प्रीत्येकप्रयोजनतयाऽनुष्ठेयमित्यनुज्ञायेत तर्हि तदनुबन्धि सर्वमणि तद्वदनुज्ञायताम् । प्रपत्त्यज्जर्सर्वधर्मस्वरूपत्यागविधिवादिनोऽपि हि स्वामिनि भगवति दासभूतस्य प्रपत्त्रस्य स्वरूपमासां किङ्करवृत्तिमनुजानन्ति । यतु शातवार्षिकव्रतावधि विलम्बाक्षमर्त्थसुक्तं तत्त्वैव, नहस्य निष्पत्तोपायस्य शातवार्षिकव्रतमनुष्ठेयं ब्रूमः । यथा हि नदीतरणाय नौकागमनं प्रतीक्षमाणाः पुरुषाः केचिल्लिलाद्युतेन कालं यापयन्ति, केचित्यणवन्धद्युतेन; द्यूतमर्यादानुपालनं चोभयेषां समानम्; तत्रानियतकालमविनौकागमनसमये वैहरिका विहारद्यूतविच्छेदेनापि नदीं तरन्ति । बद्धणात्तु यावद्यूतसमाप्तिं विलम्बन्ते, तद्विद्वापीति तत्त्वविदां संप्रदायः ॥

यच्चान्यदुक्तम् योगशक्तौ तत्यैवोपायत्वस्वीकारः प्राप्नोतीति, तदपि मन्दम्; स्वयोगमहिमप्रत्यक्षिततत्त्वत्रयाणां नाथमुनिकुरुकेश्वरप्रभृतीनां प्राकूपरिगृहीतप्रपत्त्युपायैकनिष्ठानामेव पश्चादपि भगवत्प्रसादलब्धयौगिकभगवदानन्दास्वादस्य प्रसिद्धत्वात् । अन्यथा तथाविधानुसन्धानपूर्वकमाभ्यकारोक्तसमाराधनादिशक्तौ तस्याप्युपायत्वप्रसङ्गात् । तच्चेत्स्वामि-कैर्कर्यरूपप्रयिति स्वयंप्रयोजनत्वेनोपायेत, समाधावप्यव्ययं समाधिकदरिद्रसुखसन्दोहात्मनि समस्तमाधिः । प्रपत्तानुगुणं च यौगिकमनुसन्धानं शाष्टिल्यस्मृतावप्युच्यते—

* ईदृशः परमात्माऽयं प्रत्यगात्माऽयमीदृशः । तत्संबन्धानुसन्धानमिति योगः प्रकीर्तिः ॥

योगो नामेन्द्रियैवश्यैर्वृद्धेब्रह्मणि संस्थितिः । प्रयुक्तैरप्रयुक्तैर्वा भगवत्कर्मविस्तरैः ॥ इति ।

एतदनुसन्धानमेव द्वयार्थानुसन्धानम्, एतद्विरुद्धं तु राहुमीमांसकानां कवन्धमीमांसकानां चानुसन्धानं वेदवाह्यमिति श्रीकृष्णमुनिभिरुक्तम्—

* चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया । फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे ॥

स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगेन ते ॥ इति ।

यत्त्वपरमुक्तम् व्यासदक्षाद्युपदिष्टवर्त्मनाऽपि स्ववर्णाश्रमोचितभगवदाज्ञानुपालनरूपदिनचर्यासिद्धिः, अतश्चोभयसंभेदे कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गश्चेति ; तत्र तावदविदितश्रौतसर्वत्वात्मानां परस्परोपरोधव्यावतारः । एवं हत्र परिहतं श्रीकृष्णमुनिभिः—* पश्चिमिदर्वीहोमानां ससोमानां सुमुच्चयः । यथा बहूनामेकसिन् तथैवास्यापि कर्मणः ॥ इति । न चात्र तावानप्युपरोधः । अपि च तत्रापीदमभिगमनादिपञ्चकमनुप्रविष्टं दृश्यते । व्यासस्तावत्

* ब्राह्मे सुहृत्त उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् । कायक्षेण तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम् ॥

इत्यारभ्य प्राभातिकस्तानसन्ध्योपासनप्रकारासुपदिश्य, * अथागत्य गृहं विषः समाचम्य यथाविधि । प्रज्वाल्य वह्नि विधिवत् इत्यादिना प्रातहर्में च विधाय, अनन्तरमाह—

* देवादीनां नमस्कुर्यादुपहारं निवेदयेत् । दद्यात्प्रादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादशेत् ॥

गुरुंश्चैवाप्युपासीत हितं चात्य समाचरेत् । वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ॥

जपेदव्याप्तेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् । अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥

वैदिकांश्चैव निगमान् वेदाज्ञानि विशेषतः ॥ इति ।

अत्र दक्षोक्तप्रक्रियया द्वितीयार्धयामसाध्यवेदाभ्यासादिष्वद्वृष्टर्थाशो जपस्तोत्रशब्दाभ्यां जयास्यसंहितायामुपलक्ष्यते । वृत्तिकर्शतस्य कल्याचिद्वृष्टांशोऽस्ति चेदभिगमनकालसङ्कोचेन परस्मिन्नुपादाने समन्वेति । अत्र देवनमस्कारोपहार-

निवेदनपुष्पादिप्रदानवचनादभिगमनं सिद्धम् । देवनमस्कारश्चात्र विष्णुनमस्कार एव स्वरसतः प्राप्तः, निरूपाधिक-देवतस्य देवान्तरनमस्कारस्यापि तत्रैव विश्रमात् । अत एवादौ * ध्यायीत मनसेश्वरम् इति ध्येयतयोक्त ईश्वरोऽपि जयादिष्विव सर्वेश्वरो विष्णुरेव; * ईश्वरो विकमी धन्वी इति नामसु पठ्यते । अत्र एवोत्तरत्र—*न विष्णवारात्मनात्मुत्त्वं विद्यते कर्म वैदिकम् इति स्वयमेवाभिधानाच्च । इदमेव विष्णुनमस्कारादिरूपमभिगमनं तत्परशास्त्रेष्वपि नानाप्रकारसुप-दिश्यते । देवादीनामित्यादिशब्देन पित्रादिसंग्रहः । एवं प्रथमकारकर्तव्यमुक्ता द्वितीयकालसाध्यं समाराधनोपकरण-संपादनरूपसुपादानमाह—

* उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये । साधयेद्विविधानर्थात् कुदुम्बार्थे ततो द्विजः ॥ इति ।

एतच्च लौकिकेश्वराभिगमनं गत्यन्तरहीनस्यापद्विषयम्; सरन्ति हि—*नगरप्रवेशनानि वर्जयेत् इति । उक्तं च शाण्डिल्यस्मृतौ—

* बुद्धरुददिवसति श्मशानं शवमेव च । अट्टार्णी राजधार्मी च द्रूतः परिवर्जयेत् ॥ इति ।

कालपञ्चककृत्यं तत्र प्रपञ्चितं यथायोग्यं सर्वैर्गाह्यम् । इदमेव चोपादानं भगवदर्थत्वेन भगवच्छास्त्रेषु विधीयते । अत्रापि * कुदुम्बार्थ इति न केवलं तादर्थ्यं विवक्षितम्, तद्बुद्धेसर्वत्र प्रतिपेधात् । गीयते च स्वयं भगवता—

* यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मवन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर ॥ इति ।

अतो भगवदाराधनरूपयशिष्टेन कुदुम्बभरणमपि भगवदाज्ञानुपालनरूपमेवेति तद्विक्षया महर्पिणा * कुदुम्बार्थ इत्युक्तम् । * धर्ममर्थं च चिन्तयेत् इत्यारमोक्तार्थचिन्तनमपि धर्मशेषतया, कायक्षेशचिन्तनं तु क्षेशरात्मित्राग्रवेगज-र्थम्; सरन्ति हि मन्त्रादयः—

* अक्षेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् । अप्रयत्नात्सेव्या गृहस्त्रैर्विषयास्तदा ॥ इत्यादि ।

अथ तृतीयकालकृत्यमाह—* ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेदित्यादिना । स्नानेन चैवं भगवदनुसन्धानमाह—

* अभिमन्यु जलं मन्त्रैरञ्जिलैर्वास्त्रैश्चुभैः । भावपूर्वं तदव्ययं ध्यायन्वै विष्णुमव्ययम् ॥

आपो नारायणोद्भूतात्मा एवास्यायनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्गृहः ॥ इति ।

तथा— * त्रिपदां वाऽत्र साक्षिं तद्विष्णोः परमं पदम् । आर्वत्येद्वा प्रणवं देवं च संस्मरेद्ग्रहिम् ॥ इति च ।

तर्पणे— * आदावोङ्कारसुचार्यं नामान्ते तर्पयामि च । देवान् ब्रह्मऋगीश्वैव तर्पयेदक्षतोदकैः ॥

तिलोदकैः पितृन् भक्त्या स्वस्त्रोक्तविधानतः ॥ इति ।

अत्र प्रणवपूर्वकत्वेन भगवदात्मकत्वानुसन्धानं विहितम् । एतदेव च नित्ये भाष्यकारैरपि दर्शितम्—* देवानृषीन् पितृन् भगवदात्मकान् ध्यात्वा संतप्त्य इति । तृतीयकालसाध्यं साक्षादिज्यारूपं समाराधनमेवाह—

* न विष्णवाराधनायुग्मं विद्यते कर्म वैदिकम् । तस्मादनादिमध्यानं नित्यमाराधयेद्ग्रहिम् ॥

तद्विष्णोरितिमन्त्रेन सूक्तेन पुरुषेण च । नैवाभ्यां सद्वशो मन्त्रो वेदेष्वृत्तश्चनुर्वर्षपि ॥

निवेदयीत स्नात्मानं विष्णावमरुतेजसि । तदात्मा तन्माश्शान्तस्तद्विष्णोरितिमन्त्रतः ॥

इत्यत्र तद्विष्णोरित्यादेस्त्वुतिर्त्वं याज्ञवस्त्रक्यादिविहितप्रणवाद्यपर्कषपरा, एवं विष्णवाराधनस्य सर्वोत्तरत्वकण्ठोक्तेः । पूर्वाप्त-

ग्रन्थेषु सामान्यतो विशेषतश्च देवतान्तरार्चनवचनमन्तवत्यरिमितफलार्थिप्रतिबुद्धेतराल्पमेधपुरुषानधिकृत्येति मन्तव्यम् । गीयते च * अन्तवतु फलं तेषां तद्वयल्पमेधसाम् इति । उत्तरत्र च महाभारते—

* ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥ इति । आह च भगवान् वादरायणः—* नान्यं देवं नमस्कुर्याद्विष्णुपादाङ्गसंश्रयः । इति ।

* कर्मणां परिपाकत्वादविरिज्ञादमङ्गलम् । इति मत्वा विरक्तस्य वासुदेवः परा गतिः ॥ इति च । हृदं च विष्णवाराधनं भगवच्छाक्षेषु तैस्तैर्व्यापकमन्त्रप्रभृतिभिस्तत्तदधिकारानुरूपं प्रपञ्च्यते । अधिकृतशास्त्रप्रतिपादितस्य पूर्णोपदिष्टस्यैव मुख्यवं होतशास्त्रोक्त्तद्विष्णुपरिग्रहन्यायेन सिद्धम् । एतेन * अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा इति स्मृतिरपि प्रणवाष्टाक्षरद्वादशाक्षरादिमन्त्राणामार्थवर्णरहस्याज्ञायाद्यवीततया वेदमन्त्रशब्देन संग्रहात् * पञ्चरात्रोदितेन वा इयमंशस्तान्निकसंज्ञितप्रत्यक्षेतरश्रुतिमूलमन्त्रान्तरविषयतया योज्यः । नित्यं चैतद्वैश्वदेवादिवद्वगवत्समाराधनम्, * नित्यमाराधयेऽद्विष्णुपरिमिति वचनात् ।

* शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्णवर्चनं परम् । प्रवःपान्तमन्धसोधि इत्पर्वचविधानतः ॥ इति सूत्रान्तरानुसारात् ।

* स्वात्मा नित्यं शुचिः कुर्याद्वैर्षिपितृतर्पणम् । देवताभ्यर्चनं चैव समिथादानमेव च ॥ इति सामान्यतो भनूत्तेष्व । उक्तं चानुशासनिके श्रीपुण्डरीकनारदसंवादे—

* ब्रह्मचारी गृहस्तो वा वानप्रस्थोऽथ सिक्षुकः । केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम् ॥ इति ॥ एवं योगयाज्ञवल्क्यादिज्ञपि—

* विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुदेवो दिवाकरः । तसात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥ इत्यादिकमुच्यते । एवंविधदेवतार्चनाकरणे च प्रत्यवायं व्यास एवाह—

* यो मोहादथवाऽल्यादकृत्वा देवतार्चनम् । सुड्कै स याति नरकान् सूकरेष्वपि जायते ॥ इति । भगवदर्चावताररहितगृहस्य पुरुषस्यामोज्यान्त्वमप्यन्यत्रोच्यते—

* केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते । तस्याच्च नैव भोक्तव्यमभक्षयेण समं हि तत् ॥ इति । अनन्तरं च पञ्चमहायज्ञपूर्वकं प्राणाभिहोत्रं प्रपञ्चयन्नेवमाह—

* स्वाहाप्रणवसंयुक्तं प्राणायान्नाहुर्ति ततः । अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ॥ उदानाय ततः कुर्यात्समायेति पञ्चमम् । विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादास्मनि द्विजः ॥

शेषमन्तं यथाकामं सुझीत व्यञ्जनैर्युतम् । ध्यात्वा तु मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥ इति । अत्रापि देवप्रजापतिशब्दौ पूर्वोक्तनयेन विष्णुपरौ मन्तव्यौ ; * हृदि ध्यायन्दरिं तस्मै निवेद्याच्च समाहित इत्यादि-भगवद्यामुनेयोपात्तकर्मकाण्डस्थप्राणाभिहोत्रविषयव्यासवचनानुसाराच्च । अस्मिन्नपि व्यासवचने देवध्यानं तदेव हृदयस्थाहित्यानमिति गम्यते । ईदृशं च भोजनमेवानुयागसमाख्याऽन्यत्र व्यपदिश्यते । अथान्यदपि भोजनेऽपेक्षितं सर्वमुपदिश्य

* मुक्तैवं सुखमास्थाय तदन्तं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाभ्यां चेदं समुपबृहयेत् ॥ इति चतुर्थकालसाच्च

स्वाध्यायमाह । एवमन्येऽपि सरन्ति—* भुक्तोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत् इत्यादि । अत्र परिपूर्णज्ञानस्योपबृंहणनिरपेक्षस्याधिकारिविशेषय द्विषष्ठषष्ठदक्षरद्युग्मदिजप एव स्वाध्याय इति तत्रत्र तद्विधिः । अत एव रहस्यास्त्राये वेदान्तरनिषेधेन द्विषष्ठकमात्रस्वाध्यायविधानं निर्व्यूक्तम् ॥

यत्पुनरनन्तरं पञ्चकालकृत्यमुक्तं * ततस्स्वामुपासीत इत्युपक्रम्य—

* हुत्याऽभिं विधिवमन्तैर्मुक्ता चात्ममीष्टकम् । सभृत्यवान्धवजनः स्वपेच्छुकपदो निशि ॥

इत्यादि, अत्र रात्रिभोजनवचनेन तदनन्तरं योगोऽपि दिवाभोजनानन्तरोक्तः स्वयमेवागच्छतीति तदनुक्तिः । तथा हि ; पूर्वं दिवा भोजनानन्तरमेवमाह—

* हुतानुमन्त्रणं कुर्याद्भूद्घायामिति मन्त्रतः । तथाऽक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्वाहाणीति हि ॥

सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः । योऽनेन विधिना कुर्यात्स याति पदमक्षयम् ॥ इति ।

एवं च निगमयामास—* इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि यन्मया । ब्राह्मणानां कृत्यजातमपर्वाफल्पदम् ॥

नास्तिक्यादथवाऽल्लस्याद्वाहाणो न करोति यः । स याति नरकान् धोरान् काकयोनौ च जायते ॥

नायो विमुक्तये पन्था मुक्ताऽश्रमविधिं सुखम् । तसात्कर्मणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥ इति ।

अत्र परमेष्ठी सर्वकर्मसमाराध्यो विष्णुरेव । विष्णोरेव सर्वकर्मसमाराध्यत्वम्—

* भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्, * अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च,

* यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वभूतमयाच्युत । हव्यकव्यमुरोक्तस्त्रं पितृदेवस्वरूपधृक् ॥

इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अयं चात्र परमेष्ठी विहितकर्मतोप्यत्वेनोच्यते । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी, स च * तमसः परस्तात्, * तद्विष्णोः परमं पदम् इत्युक्ते शुद्धसत्त्वमये वैकुण्ठसंज्ञिते लोके वर्तमानः पुरुषोत्तम एव । एवं वैयासके धर्मशास्त्रे भगवतः पञ्चसु कालेषु भजनं भगवन्तिकर्मानुप्रवेशेनैव विहितमिति न कस्यचित्तत्वरित्याग उपपद्यते ॥

यतु दक्षेषोक्तं कालाष्टकविभागेन दिनकृत्यम्, तदपि प्रकृतानुगुणमेव ; तथा हि—

* प्रातस्त्वाय कर्तव्यं यद्विजेन दिनेदिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥

उदयात्मयं यावत्र विषः क्षणिको भवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्यैकैः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः । अज्ञानादथवा लोभात् [स तेन]त्यागेन पतितो भवेत् ॥

इति नित्यनैमित्तकर्मणां तदुपकारिकाम्यकर्मणां च यथाकालमनुष्ठानमविच्छेदेन कर्तव्यमिति प्रतिपाद्य,

* दिवसस्याद्यभागेन कृत्यं तसोपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक्पृथक् । भागेष्वेषु यत्कृत्यं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

इति कालाष्टकविभागेन कृत्याविभागं सामान्यतः प्रस्तुत्य,

* उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्हवत् । ततः स्वानं प्रकृत्यांत दन्तथावनपूर्वकम् ॥ इत्यादिना,

* सन्ध्याहीनोऽशुचिर्विनियमनहंसर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्मवेत् ॥

इत्यन्तेन स्नानाच्चमनसन्ध्यावन्दनादीनि यथावत्प्रतिपाद्य,

* सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयंहोमो विधीयते । स्वयंहोमफलं यतु न तदन्येन जायते ॥

ऋतिक् पुत्रो गुरुर्ग्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । षट्रैव हुतं यतु तद्दुतं स्वयमेव हि ॥

इति प्राभातिकं होमं चोक्ताऽनन्तरमाह—

* देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाहं तु विशिष्यते ॥

देवकार्याणि पूर्वाहे मनुष्याणां तु मध्यमे । पितृणामपराहे तु कार्याण्येतानि यत्ततः ॥ इति ।

अत्र प्रातहोमानन्तरं देवकार्यविधानात्कालचोदितं भगवदभिगमनमपि सामान्यतः उपदिष्टं भवति । यत्वनन्तरसुक्तम्

* द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्वानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

इति, तदप्यनुगुणम्; उक्तानि हि जयाख्यसंहितायां जपध्यानार्चनसोत्राणि प्रथमप्रहरर्फयन्ते अभिगमने । उपादानं चानन्तरसेवाह—

* समित्पुष्पकुशादीनां स कालस्समुदाहृतः । त्रृतीये तु तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥ इति ।

इदच्छोकं जयाख्यसंहितायाम् * ततः पुष्पफलादीनाम् इत्यादिना । अत्र * पोष्यवर्गार्थसाधनमित्येतत्प्रागुक्तन्यायेन भगवतीणनत्यैवैति ग्राह्यम्; आह चात्र प्रातस्त्रानादीन् प्रक्रम्य पूर्वमेव सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसन्धानम्—

* ध्यायेन्नारायणं देवं खानादिषु च कर्मसु । ब्रह्मलोकमवाप्नेति न चेहाजायते पुनः ॥ इति च ।

अस्त्रयच्च भगवान् शौनकः * हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वपरेषु च इति । अत्र कर्मशब्देनानवच्छेदादृष्टादृष्टसर्वकर्म-संग्रहः । अन्यदैवत्यकर्मण्यपि तदन्तरात्मभूतो हरिरनुसन्धेय इत्येवकाराभिमायः । नित्यमित्यनेन काम्यत्वैनामित्कित्व-शङ्काव्युदासः । स्वतः प्राप्तं कर्मकाले स्मरणं चकारेण संगृहते । एवं शाकीयेषु सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसन्धानं नित्य-मिति सिद्धम् । एतदेव रागप्राप्तेष्वप्यवर्जनीयमिति जयाख्यसंहितायां नियमेषु पठ्यते—

* शयनासनयानादावासक्तश्चापि भोजने । हृद्वतं न त्यजेद्व्यानमानन्दफलदं हि यत् ॥ इति ।

सर्वसंग्रहेण तूच्यते—

* आलोङ्घं सर्वशास्त्राणि विचार्यं च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ॥ इति ।

एतं च नित्यवास्त्वरूपानुरूपानन्दफलत्वेन स्वयंप्रयोजनत्वाच्च स्वतन्त्रप्रतिशास्त्राणिष्ठैरपि दुस्त्यजम् । उक्तं चैव स्वयं-प्रयोजनत्वं नारायणमुनिभिः—

* वृत्तिः स्वामिनि दासस्य स्वरूपानुगुणा शुभा । भक्तिशद्वासमायुक्ता तत्समाराधनं विदुः ॥

किं किं न साध्यं भगवदराधनपैर्नरैः । वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम् ॥ इति ।

भगवदनुसन्धानविच्छेदोऽपि हि पुरुषार्थहनित्वेन सर्यते—

* यन्मुहूर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्त्रामहच्छिद्रं सा आन्तिः सा च विक्रिया ॥ इति ।

पुरुषार्थहानिः कामक्रोधादीरणामवकाशः, अनात्मादिषु आत्मबुद्धिहेतुरस्वाभाविकसुखदुखकारणं चेत्यर्थः ।

* एकस्मिन्प्रत्यतिकान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ॥ इति ।

स्विच्छबृतीनामन्यपराणामपि—

* व्यापृतेनापि मनसा विष्णुस्सेव्योऽन्तरान्तरा । मेरीबद्धो आम्यमाणो घासग्रासं करोति गौः ॥

इत्यादिभिर्यथावतरं क्षुच्छान्तिकरकर्मसमाधिना तावन्मात्रप्रयोजितवेन भगवत्सेवनं स्मर्यते । तदिह सिद्धोपायस्योपायं साधयतश्च भगवत्कैङ्कर्यमरोगस्यारोग्यार्थिनश्च क्षीरस्वादवत् स्वयं प्रयोजनसेवे ।

यतु * चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् इत्यादिना स्नानभेदानपुण्डिश्य—

* पञ्चमे तु तथा भागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥ इत्यादिना

* संविभागं ततः कृत्वा गृहस्यः शेषसुभवेत् । मुक्ता तु सुखमास्याय तदन्तं परिग्रानन्वेत् ॥

इत्यनेन संग्रहेण देवार्चनं भोजनपर्यन्तमुक्तम्, तत्राप्यवान्तरपर्यमेदेन द्विधा विभक्तोऽयं काल प्रेज्याकाल इत्येकी-
कृत्य निर्दिश्यत इति न विरोधः । अत्र देवसंविभागशब्दनिर्दिष्टमर्थमुत्तरत्र देवार्चनशब्देन विशेष्यामास । * सन्ध्या स्नानं जपो होमस्वाध्यायो देवतार्चनम् इति । एवम् *इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् इत्युक्तकालद्वयं स्वाध्याय-
काल इत्येकीकृतम् । अत्र मात्रया कालत्रयवैषयं मतभेदादुपपद्यते । * अष्टमे लोकयात्रां तु बहिस्सन्ध्यां ततःपुनः
इत्युक्तलोकयात्राकालविभागस्तु लोकपराङ्मुखे भगवदेकान्तिनि नातीवापेक्षित इति तदनुक्तिः । यथोक्तं पूर्वश्रवे—

* गुरेर्गुरो संनिहिते वृत्तिः कार्या यथा गुरौ । विद्यागुरुष्वनन्येष्वयनुवृत्तिस्त्वयोनिषु ॥ इति ।

उक्तं च ब्रह्मविद्विः—

* अद्यप्रभृति हे लोका यूयं यूयं वयं वयम् । अर्थकामपरा यूयं नागव्रगगरा वयम् ॥

नास्ति सङ्गतिरसमाकं युष्माकं च परस्परम् । वयं तु किङ्करा विष्णोर्यूयमिन्द्रियकिङ्कराः ॥ इति ।

* अहेस्वि गणाद्वीतिः इत्यादिषु च भिन्नशीलगुणपरिहार उपदिश्यते । संन्यासप्रकरणे * ननानदीलैम्भवासो न दोषाय इति कपिलानुशिष्टस्य कैमुलेन गृहस्थादिष्पिषि मोक्षार्थिषु तुल्यप्रसरत्वात् । आमनन्ति ब्रह्माः * नेदंविद-
निदंविदा समुद्दिशेत्वा सह भुजीत न सधर्मा स्यात् इति ; तस्येदमुपबृहणम्—

* अवैद्यः प्राकृतः प्रोक्तो वैद्यो वैष्णव उच्यते । अवैद्येन न केनापि वैद्यः किञ्चित्समाचरेत् ॥ इति ।

* अहन्यहनि धर्मस्य योनिस्साधुसमागमः । मोहजालस्य हेतुर्हि धौतरेव समागमः ॥ इति ।

तथा— * मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः । तेषां वै किञ्चनननां योगक्षेमवहो हरिः ॥

* अनन्याश्चिन्तयतो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहान्यहम् ॥

* शरीरारोग्यमर्थाश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायिनां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥

* वरं हुतवहज्वालापञ्चरातर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥

इत्यादिभिर्ब्रह्मविदां लोकनैरपेक्ष्यं सिद्धम् ; अत एव हि लौकिकेश्वराभिगमनमप्याप्तिष्ठयमिति ॥

यतु पश्चादुक्तम्

* प्रदोषप्रथमौ यामौ वेदाभ्यासेन याप्येत् । यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ इति,

अत्र योगासमर्थस्य तच्छेष्वभूतः स्वाध्यायः, समर्थस्य तु योग एवेति न समानकालतदुभयविधायकशास्त्रद्वयविरोधः ।

विश्वरेण चाह योगमन्ते दक्षः; तत्र चैष सारः प्रोक्तः—

* सर्वोपायिविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् । एतद्वयानं च योगश्च शेषोऽन्यो अन्थविस्तरः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्च * वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् इति । वृत्तिहीनम्—वायुवृत्तिरहितमित्यर्थः । अतः स्वाध्याययोग्योरैकैकस्मिन् प्रदोषादिकाले तदशेषेदेन क्रमात्प्रयोगभेदेऽपि न विरोधः, * यत्रैकाग्रान्ता तत्राविशेषादिति शारीरकसमर्थितप्रकारेणैकाग्रतानुगुणकालान्तरेऽपि स्वगुणमूलस्वाध्यायादिनिरोधेनापि योगोऽनुष्टुतुं युक्तः, यामयासर्वविभागे स्वाध्यायादिषु नातिदूरपूर्वपरन्यूनाधिकनाडिकाविभागादयस्तु मतमेदत्वा निर्वाच्चा इति । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि सम्पादनीयानि ।

अतः पञ्चसु कालेषु तैसैः कर्मभिर्भगवत्सेवनस्य नित्यत्वेन विधानात् व्यासदक्षाद्युक्तमर्थादया भगवदाज्ञानुपालनेऽपि नीरन्ध्रप्रयावदुपासनसिद्धेऽधिकृतशास्त्रोक्तप्रशस्तमपूर्णशास्त्रार्थपरिग्रहैचित्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात्, भाष्यकारान्तेवासिप्रभृतिभित्र प्रपत्त्येकनिष्ठेस्तदनुसारेण भगवद्भजनस्योक्तत्वात्योग्यैश्चाध्यायावत्तदनुष्टुतानस्य यथाशक्ति परिग्रहात्, यच्छीलस्त्वामी तच्छीला प्रकृतिरित्यायेन

* नाहङ्कारात् संस्माच्चामर्षात्रार्थकारणात् । न भेदवादाङ्गोभाद्वा धर्मं जह्यात्कथञ्चन ॥

इति वदता भगवता वासुदेवनन्दनेन स्वामिना तद्वैस्समशीलैर्भावितत्वात्, स्वामिसंप्रीणनस्वरूपानुगुणरूपवृत्तेश्च सर्वाभिमतत्वात्त्वीणनस्य नित्यानां मुक्तानामिभ्यु च मुमुक्षुभिः प्रत्यक्षेणावगन्तुमशक्यत्वात् * श्रुतिः स्मृतिर्मैवाज्ञा इति तदुक्त्यनुसारेण शास्त्रादेव त्वीणननिश्चयात्, * येनास्य पितरो याताः, * पञ्चरात्रोदितान्वाऽपि ये स्ववंशैरुष्टिः इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण तत्त्वात्तिहितभेदभिदुरेषु परमात्मसंप्रीणनप्रस्थानभेदेषु काञ्चिन्मर्यादामवलम्ब्य स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठैरपि स्वाधिकारोपदेशाच्चनुरूपम्

* कुसीदमेके विहरन्ति सर्वे य आशीर्वदन्तो ददत्यत्र किञ्चित् ।

पर्यन्तलोकास्त्विह ते भवन्ति अनाशिषस्तु विजयायानन्ताय ॥

* यस्य सर्वे समारम्भा अनाशीर्वन्धनास्त्विह । त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च पण्डितः ॥

*अयि भो भगवन्तं याचेत न भो इत्याह आश्रयितव्यो भगवान् भवति न त्वेव याच्यः इति रहस्याम्नायादिचोदितप्रकारेण प्रयोजनान्तरप्रार्थनारहितैः स्वयंप्रयोजनत्वात्पञ्चस्वपि कालेष्विच्छेदेन भगवत्सुप्रीणनरूपशास्त्रीयकैङ्ग्राह्यव्यापारेण यावन्न्यासविद्याल्ययागावभुमागामनिष्ठेयसकालनिर्विशेषमवन्ध्यः कालो यापनीय इति सिद्धम् ।

अयमत्र सारः—

मङ्गल्यसूत्रवस्त्रादीन् संरक्षति यथा वधूः । तथा प्रपञ्चशास्त्रोयपतिकैङ्ग्राह्यपद्मतिभ् ॥

यद्वन्मङ्गलसूत्रादेस्त्वागे संरक्षणेऽपि वा । रक्षनिरोधमैर्गैर्वा पतितद्वदिहापि नः ॥ इति ।

अनुपरसुपरुषन्धनान्तरध्वान्तराशि न च पुरत उदेता नास्तमेता च पश्चात् ।

स्वविषयनिजधर्मच्छुद्धसन्त्वान् ससन्त्वानवतु भवतुषारादक्षरव्योमसूर्यः ॥

कालं सर्वमिहाभ्युपेत्य भगवत्कैङ्ग्राह्यमादेशिकं तत्पर्वकमपञ्चके किमु वयं मान्ये विमन्येमहि ॥

त्वक्तु विंशतिपञ्चकं शतमिव प्राप्तुं मुधा मुहुरामस्माकं सदसद्विवेकिषु मतं हासास्पदं मा स्त्र भूत् ॥

इति श्रीपञ्चरात्ररक्षायां नित्यानुष्टुतानश्शापनाख्यो द्वितीयोऽधिकारः ॥

॥ अथ नित्यव्याख्यानाभ्यः तृतीयोऽधिकारः ॥

अथोपक्रम्यते नित्यकर्तव्यक्रमसंचयः]क्रमः । नाथयामुनपूर्णादिसंप्रदायसरित्पथे ॥

अत्र यदुक्तं भगवद्यामुनाचार्यैः श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे-

* ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तामजीवनः । तत्संझेपवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥

भगवद्गीतान्योगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः । लघवात्मा तद्गतप्राणमनोवृद्धीनिद्यक्रियः ॥

निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्स्वीत्यैव कारितः । उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्वे तु तामभीः ॥ इति,

इदं तावदाप्रभातादनिशान्तमनुष्ठीयमानेषु सर्वेषु कर्मसु न विसर्तव्यम् । समयाचारनियमाध्यायश्रीवैष्णवर्धमशास्त्रादिकथितं परमैकान्तिनां विशेषकर्तव्यं च सर्वं यथावदनुग्रन्तव्यम् । सर्वेषु च कर्मारम्भेषु भगवच्छासाद्युक्तस्तत्तन्मन्त्रः, * भगवानेव इत्यादिकं भाष्यकारनित्योक्तं च वाक्यं पठितव्यम् । अन्ते च * सर्वं स्वनियान्येत्यादिक्रमेण समन्तकं भगवति समर्पणीयम् । न चैतदस्तिलमुपासनोपायाधिकार्यन्तरमात्रविषयमिति ब्रह्मितव्यम्, तथासति तत्सहपठितगुरुभजननिर्मल्यमक्षणिषेधादेरपि तावन्मात्रविषयत्वप्रसङ्गेनालेपकवादावतारप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतत्पूर्वस्मिन्नविकारे निष्ठेपरक्षादिषु च । तत्र भाष्यकारोऽनित्यानुष्ठाननिष्ठस्य ब्राह्मसुहृदार्दिप्राप्तौ यर्कर्तव्यं तत्तावतचिल्प्यप्रशिष्यग्रन्थतन्मूलभूतसंहिताद्यनुसारेण संगृहाते—पूर्वमेव यथाकालं विश्वान्त्यै निद्रां निर्विश्य प्राप्ते यामिन्याः पश्चिमे याप्ते सावधानेन निद्रा परित्याज्या ; * यामद्वयं शयानस्तु, * युक्तस्वप्नावोधस्य इत्यादिस्मरणात् । येषु च योगग्रन्थेषु कृत्स्यायां रात्रै निश्चिद्रयोगार्थं स्वप्नसमयसंभावितेन्द्रियक्षोभादिपरिहाराय च जागरः प्रतिपाद्यते, स तु विश्रमनिरपेक्षयोगदशापन्नपूर्णोर्यपुरुषविशेषविषयः । तत्पुरुषशक्त्यनुसारेणैव हि नित्यनैमित्तिकाम्यविषयाणां सर्वेषां शास्त्राणां प्रवृत्तिः, अत एव हि धर्मसाधनेषु प्रधानतमं शरीरं रक्षितुं प्रवृत्ते * ब्रह्मा स्मृत्वाऽयुषो वेदस्मृपवेदमर्थवर्णवेदोपवेदभूतायुर्वेदे

* ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेजीर्णजीर्णे निरूपयन् । अजीर्णे पुनरासन्ध्यागमात्स्वापो विधीयते ॥

ईद्वर्षसर्वकोडीकारेण हि * युक्तस्वप्नावोधस्य इति गीतम् ; तस्मात्सर्वेषु मानवेषु प्रायिकतयौत्सर्गिकौ निद्राप्रबोधकालौ * यामद्वयं शयानः इत्यादिभिस्त्वपदिश्यत इति विषयव्यवस्था । एवं प्राप्तकालमपनीतनिद्रात्मस्कृत्वेन सन्त्वस्थः प्रसन्नधीश्च भवति । तेन पूर्वयामानुसंहितमन्तःकरणचित्रभित्तिगतं विचित्रशुभाश्रयविशिष्टं ध्येयं निद्रात्मोन्तरितमपि तत्कालसमुन्मिषितसन्त्वसन्धुक्षितसात्त्विकज्ञानरूपप्रदीपकाशेन सम्यगवलोक्यते ; तत एवापररात्रयोगो निष्पद्यते, य एष सान्त्वतादिषु ब्राह्मसुहृदार्दिप्रवेदं कर्तव्यत्वेन प्रपञ्च्यते—

* समुत्थायार्थरात्रेऽथ जितनिद्रो जितश्रमः । कमण्डल्लिखितेनैव [द्विरा]समाचम्य तु वारिणा ॥

गुरुन् देवान् नमस्कृत्य ह्युपविश्यजिनासने ॥

इत्यादिना । एतत्संहितानुष्ठानामेष कालनियमः । निश्चान्दे सर्वसुषुप्तिकाले च ऐकाभ्यातिशयसंभावनया च तद्विधिः । तत्पुरुषशक्त्याद्यनुसाराच तत्कालविधेरविरोध इत्युक्तम् ।

अत्र— * वैष्णवीं धारयेद्यांषि सोदकं च कमण्डलम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

इत्यादिभिर्मन्वाद्युपदिष्टसोदककमण्डलुभारणादिकं भगवद्योगिनोऽप्यनपेदितमिति ज्ञापनाय * कमण्डलुस्थितेनैवेत्यत्तम् । निद्रा[न्त]निमित्ततयोत्तरकर्मज्ञतया चात्र तन्नेणाचमनम्, तुशब्देन स्वशाश्वोक्तविशेषः तोयाभावदशायां दक्षिणश्रवण-स्पर्शश्च व्यज्यते । स्मरन्ति हि—

* सम्यगाचमनाशक्तावभावे सलिलस्य च । पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ इति ।

अत्र मन्त्रतुष्कादिव्यतिरिक्तं सर्वं संहितान्तरनिष्ठानामपि साधारणम् । अजिनासन इति * चेलाजिनकुशोत्तरम् इति गीते प्रधानांशग्रहणम् । * ततस्त्वभिमत्तैव तिष्ठेत्पदासनादिना इति जितासनगतत्वं विदीयते ।

यच्च— * समं कायशिरोग्रीवं सन्धाय सह वक्षसा । छाङ्गासप्रगता कर्या विनिर्मीलितलक्षणा ॥
जिहा ताङ्गतलस्था च सान्तरे दशनावली । ईषदोषपुरौ लमौ धार्यौ द्वौ वाहुकूर्परौ ॥
उरुमध्यप्रदेशे तु हस्तौ नामेरथो न्यसेत् । अवरोत्तरयोगेन वामदक्षिणतः क्रमात् ॥
अचलं योगपट्टेन त्वेवं सन्धार्य विग्रहम् । सङ्कोच्यापानदेशातु बृपरिष्टात्मेव हि ॥
विकास्य वर्णहीनेन हादेनालक्ष्यमूर्तिना । विषयान्तर्निविष्टं तु क्रमाच्चितं समाहरेत् ॥
कुर्याद्वै बुद्धिलीनं तु तां च कुर्यात्स्वप्नोचरे । समाधायात्मनाऽऽस्मानं सहमन्त्रैः स्वतः क्रमात् ॥ इति ।

यत्पुनरिह योगदशायां तादात्म्यभावनमुपदिश्यते—

* ततो जाग्रत्पदस्थं चाप्यनिस्त्रद्धं च मन्त्रपम् । परावर्त्य शतं बुद्ध्या तदभिन्नेन चेत्सा ॥
तन्मन्त्रजपसमार्थ्यर्थात्तादात्म्यस्थितिवन्धनात् । महिमा तु स विज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते ॥
अभ्यासाद्वत्सरान्ते तु तदद्वैतसमन्वितः । अथ प्रद्युम्नमन्त्रं तु परावर्त्य शतद्वयम् ॥
योऽहंयं सोऽहमनेनाप्यद्वैतेन सदैव हि । एवमेव समभ्यासान्मतिमान् छिन्नसंशयः ॥
तस्मभावाच्च तेनैव तथा कालेन जायते । अनेन क्रमयोगेन जपध्यानान्वितेन तु ॥
निखिलं [चा]व्याप्यधीकुर्यामन्त्रवृद्धं पुरोदितम् । यावदाभाति भगवान् स्थाने पूर्वोक्तलक्षणे ॥
प्रलीनमूर्तिरमलोऽप्यनन्तस्तेजसां निधिः । चिदानन्दधनशशान्तोऽप्यनौपयो छ्वानाकुलः ॥
समाधायात्मनाऽऽस्मानं तत्र त्यक्तु जपक्रियाम् । ध्यातृच्छेयाविभागेन यावत्तन्मयतां त्र्यजेत् ॥
यदा संवेद्य निर्मुकै समाधौ लभते स्थितिम् । अभ्यासाद्वगवद्योगी ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ इति ।

अत्र न स्वरूपैक्यादिकं विवक्षितम् ; शरीरशरीरिणोर्जीवात्मपरमात्मनोशारीरकसमर्थितप्रकारेणाविरुद्धस्यास्पष्टलक्षणादोषस्याशेषशास्त्रानुगुणस्यानुकूर्लतकशालिनः, * तस्थत्वादनुपश्यन्ति हेक एवेति साधवः इत्युपर्वैष्टप्रशाशतसुस्थितस्य,
* अवस्थितेरिति काशकृत्त्वः इतिसूक्तिरत्य, पूर्वापरप्रन्थसंहितान्तरानुगुणस्य, विशिष्टाद्वैतस्य विवक्षितत्वात् । * ध्यातृ-ध्येयाविभागेन, इत्यादिना च निर्विकल्पकसमाध्यवस्था उच्यते । * ब्रह्म सम्पद्यते तदा इति च परमसाम्यरूपफल-प्रतिपादनम् । उक्तं च * ब्रह्मैव भवति इत्यादिवाक्यान्यविकृत्य भाष्यकारैः * प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरितीति । अन्यथा * निरञ्जनः परमं साम्यसुपैति, * मम साधार्यमागताः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां विरोधः । यथा सेयं गौरितीति । अन्यथा * निरञ्जनः परमं साम्यसुपैति, * मम साधार्यमागताः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां विरोधः ।

तथा च श्रुत्यन्तरम्—

* यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं ताद्वगेव भवति । एवं सुर्वेविजानत आत्मा भवति गौतम ॥ इति ।

साम्ये च स एवेतिव्यपदेशः श्रुतावेव दक्षयते * वैष्णवं वामनमालभेत् स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति इति । एवं च सति * महिमा तु स विज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते इत्यादिपाकरिणकग्रन्थसामञ्जस्य भवति । शारोरके च फलपादे मुक्तस्याविभूतस्वरूपस्य गुणः प्रकविधिप्रभूत्यं जगद्यापारव्यतिरिक्तं भोगमात्रसाम्यं च सूत्रितम्—* जगद्यापारवर्जनं प्रकरणादसत्रिहितत्वाच्च, भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च इति । अत उपायदशायां फलदशायां च विशिष्टैक्यानुसन्धानमेवात्र विवक्षितम् । एतेन लाङ्घनन्यासादनन्तरं * सुद्रां बद्धां स्मरेद्धयानं देवोऽहमिति भावयेत् इत्यादिसंहितान्तरग्रन्थाश्चात्र तुल्यन्यायाः । अत्र * मनो ब्रह्मेत्युपासीत इत्यनिष्ठितेतिकर्त्तव्यम् त्रिवृत्तिं च सुस्पष्टम् । अत एव हि तथाविधभावनयोऽप्यनन्तरं योग्यतापादनमात्रमुक्तम्—

* न्यासेन देवमन्त्राणां देवतादास्यभावनात् । अप्राकृताङ्गकरणात्प्रज्ञस्त्वद्विति साधकः ॥ इति ।

अन्यथा— * देवतारूपमात्मानमर्चयेदर्थ्यधूपकैः । धूपात्रमानिकैर्भौगैर्यात्वा नारायणं हृदि ॥

इति समनन्तरकर्तव्यं कथं सङ्गच्छते ? नहि स्वरूपैक्यभावनायां हृदि पुनर्नारायणध्यानमिति किञ्चित्स्यात् । नच शेषवृत्तौ प्रवर्तमानस्य स्वरूपैक्यभावनं जाप्तीति । अतो दृष्टिविशिष्टोऽत्र स्वीकार्यः । यद्धा गत्यन्तरे संभवति दृष्टिविधिविवक्षा च न युक्ता ; अतस्तच्छ्रीरतया तादधीन्यादभिसर्वानुवृत्तस्तद्वपदेशः ; तदभिप्रयेण च * स्वनियाच्येत्यादिकं वक्ष्यति भाष्यकारः । योगे च भिन्नलक्षणयोः परमात्मप्रत्यगात्मनोः संबन्धानुसन्धानमेवेति शाणिडश्वस्मृतिवाक्येन स्थापितं पूर्वाधिकारे । उत्कं च विप्रकीर्णा सात्त्व[ते]तनित्यं संगृह्णान्ते श्रीकृष्णमुनिभिस्वरूपैक्यादिवृद्धैरैदिक्तव्यम्—

* चेतनस्त्वेकं एवेति मतिर्यां केवला क्रिया । फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाःप्रामाण्यवृद्धिज्ञे ।

स एनं ग्रीतः ग्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगे न ते ॥ इति ।

एवं यथावदनुष्ठितयोगस्य आनितसम्भावनायां ब्राह्ममुहूर्तात्युनर्विश्रामोऽनुज्ञाप्यते—

* ततः श्रमजयं कुर्यात्य्कृता ध्यानासने क्रमात् । समासीत शयनश्च कालं रात्रिक्षयावधि ॥

अत्र ब्राह्ममुहूर्तप्रभृति विशेषकर्तव्ये दिक्षात्रं प्रदर्शितम्—

* ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात्ततः । स्नात्वाऽभ्यन्तर्यं जगन्नाथं समिदाध्यानमाचरेत् ॥

इत्यादिना । तदिदं संहितान्तरे षु विस्तृतम् । अत्र हरिर्हिरिर्हिति मुहुस्सङ्कीर्तयन् हरिमेव चिन्तयनुचिष्टेत् । अत्र हरिशब्दसङ्कीर्तनं सप्तकृत्वं इति श्रीमद्भूत्रसरोषुनिर्भिर्नियकर्मसंग्रहे निबद्धम् । उत्तिष्ठतश्च हरिशब्दपूर्वकभगवदनुसारणं श्रीविष्णुर्धर्मे भगवता शैनकेनोक्तम्—

* उत्तिष्ठन्त्रिन्तय हरिं ब्रजंश्चिन्तय केशवम् । सुज्ञंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम् ॥ इति ।

सर्वकर्मारम्भावसानेषु च हरिसंसरणं तेनैव स्वकीयसूत्रेऽप्युक्तम्—* हरिमेव सरेक्तिं कर्मपूर्वपरेषु च इति । स च निद्रानन्तरमनुसर्तव्यो हरिः * नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तद्वै च इति धर्मदेवतात्मजत्वेन स्मर्यमाणेषु भगवदवतारेषु तुरीय इति संप्रदाय । गजेन्द्रमोक्षकश्चैव—

* ग्राहग्रस्ते गजेन्द्रे स्वति सरभसं तार्क्यमासृष्ट धावन् न्यून्यन्यन्यन्यन्यग्रिकरे मेघगम्भीरघोषः ।

आविग्राणो रथाङ्गं शरमसिमभयं शङ्खचापौ सखेषौ हस्तौः कौमोदकीमप्यवतु हरिरसावहसां संहतरेनः ॥

स स्वल्पं तमोमयग्राहग्रस्तस्वाश्रितगजेन्द्रमोक्षकः सुषुप्तिरूपस्वेतरदुर्दिन्वारतमोग्राहग्रस्तजनुजालमोक्षकत्वेनानुसन्धीयते ।

तमधिकृत्यैव पौराणिकोपजप्यं * प्रातः स्मरमि इत्यादिश्लोकत्रयं प्रभाते सर्वैः पठ्यते । तत्कलश्रुतौ च हरिस्तियेव भगवान्निर्दिष्टः—* श्लोकत्रयमिंदं पुण्यं प्रातस्त्वाय यः पठेत् । लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥
इति । पापं तद्विपाकरूपं सर्वमनिष्टं हरतीत्यत्र हरिशब्दः ।

* ब्रह्माणमिन्दं रुदं च यमं ब्रह्ममेव च । प्रसद्य हरते यस्मात्समाद्वरिरितीर्थिते ॥

इत्यादिभिस्तस्यैव निखिलजगदुद्यविभवल्यलीलस्य निरङ्गुशस्वातन्त्र्यं चानुसन्धेयम् । एवसुत्थाय निद्रान्ताचमनं मुख्यम्, दक्षिणश्रवणस्पर्शनरूपं वा तदानीं शक्यं विधाय तस्मिन्वेव शयने समासीनः प्रतिसंहृहितयोगो योगशास्त्रोक्ते यतमान-व्यतिरेकैकेन्द्रियव्याकुरणारूपे क्रमभाविनि संज्ञाचतुष्टे द्वितीयावस्थारूपव्यतिरेकसंज्ञान्यायेन भूतभाविदशाविशेषपरामर्शाय कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय च नियतेन्द्रियस्माहितोऽतिकान्तमनन्तं कालं निर्थकमवलोक्य निर्वेदं परं गच्छेत् । निर्वेदप्रकाराश्च विविधाः तत्संहिताविदेषेष्वनुसंधेयाः । तदिदं संगृहीतं नारायणमुनिमिः—

* ब्राह्मे मुहूर्ते सन्चस्यो हरिहरिति ब्रुवन् । उत्थाय शयने तत्र समासीनस्माहितः ॥

व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितः परम् ॥ इति ।

विस्तरेणोद्धृतं चैतद्विज्ञवेशेश्वरैः—

* ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते निद्रां त्वक्तु प्रसन्नधीः । हरिहरिहरिति व्याहरेद्वैष्णवः पुमान् ॥

उत्थाय शयने तस्मिन्नासीने नियतेन्द्रियः । ऋत्निर्विण्णहृदयो व्यर्थं वीक्ष्य गतं वयः ॥

इत्यादिभिः, *दुस्तरां मद्वामेतां कथयिष्यामि कस्य वा इत्यन्तैरधिकविशैः श्लोकैः । यद्यपि मुमुक्षोः *परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायाचास्यकृतः कृतेन ; तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् इति प्राथमिकगुरुपतिकालात्पूर्व-मेव तृणीकृतहरण्यगर्भादिभोगः परिपूर्णनिर्वेदसंवृत्तः, तथाऽपि विषमविपाकविशेषगुणत्रयाश्रयभूतप्रकृतिसंबद्धतया संभावितविषयसङ्गादिदोषपरिहाराय तथाविध एव निर्वेदोऽनुर्वतीनीयः । अगीयत चास्य नित्यानुर्वतीनीयत्वम् अमानित्वादि-गुणगणमध्ये—* जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदेषानुदर्शनम् इति । अतस्सङ्घोपायस्यापि पराङ्गुशपरकालादीनामिव भगव-दनुभवविच्छेदकतया हैयतमरजस्तमोमयनिद्रादिप्रतिकूर्लवर्गप्रवाहानुवृत्तिदर्शनेन संसारवैराग्योपचर्यार्थमहरहस्तदुचिताव-सरेषु निर्वेदः कर्तव्य एव । एवं सति विवेकमिकादिसप्तकान्यतमभूतानवसादविरुद्धावसादवशादुत्तरकैङ्ग्रीष्मप्रवृत्ते-रनिष्पत्तिस्यादिति तत्परिहारायानन्तरमुच्यते—

* इति निर्विद्य तदनु धृतिमालम्ब्य सान्त्विकीम् । विघ्रूय चेमं निर्वेदं सर्वकार्यवसादकम् ॥

इत्यादिना गतजलसेतुबन्धनामिलाषतुल्यानुतापप्रशमनपूर्वकं सान्त्विकधृत्यालम्बनात्मकागमिकालशक्यकैङ्ग्रीष्मनिश्चयः । सान्त्विकधृतिस्वरूपं चेदं भगवता गीतम्—

* धृत्या यथा धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिस्वा पार्थ सान्त्विको ॥ इति ।

सच निश्चयप्रकारः एवं तत्कालोचितकर्तव्यविभागेन संगृहीतः—

* इति ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः । पद्योरर्चनं कर्तुं यतमानस्माहितः ॥

अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद्व्याणि चार्जयन् । अर्चयंश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥

ध्यायन्नपि परं देवं कालेषुक्तेषु पञ्चसु । वर्तमानस्सदा चैवं पाञ्चकालिकवर्तमना ॥

स्वार्जितैर्गन्धपुष्पायैः शुभैश्शकत्यनुरूपतः । आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥ इति ।

अत्र हत ऊर्ध्वं यावज्जीवं सदेत्यादयः शब्दाः कैङ्गर्यप्रारम्भदिवसे तावस्त्रसवाहिन उत्तरोत्तरदिवसेष्वपि निरुपाधिक-
कैङ्गर्योपचयसिद्धद्वयं निर्वेदविषयतयाऽनुर्वतमानानां भगवदासक्तिविरोधिनामान्तराणामप्यादशचण्डालष्टवृष्टलिदिशब्द-
व्यपदेश्यानां दोषविशेषाणां निश्चेष्टनिवृत्तिलक्षणैश्चित्यलभार्थं प्राज्ञप्रज्ञापहारकविषयेन्द्रियादिसूलसंभावितपाक्षिककैङ्गर्य-
विच्छेदपरिहारार्थं चेदं प्रथमप्रवर्तनेनैव मनोरथानुर्वतनं कार्यमेव । अत एव नारायणमुनिभिरपि-

* भगवच्चरणाम्भोजपरिचर्याविधिक्रमम् । एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदधमहे ॥

इति नित्यकर्तव्यं प्रकम्पोक्तम्—

* व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितःपरम् । आराधयेयं ध्यायेयं भजेयं पुरुषोत्तमम् ॥

कीर्तयेयं नमस्येयं चिन्तयेयमनारातम् । ब्रजेयं शरणं चेति निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥ इति ।

तत्र * गमयिष्यामि वासरान् इत्यनेन प्रकृतस्य परमैकान्तिनः प्रकारान्तरेण काल्यापनमशक्यमित्यच्छद्वैकैङ्गर्यस्य स्वयं
प्रयोजनत्वं व्यज्यते । तदेव कण्ठोक्तं नारायणमुनिभिः—

* किं किं न साध्यं भगवदाराधनपैर्नैरैः । वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम् ॥ इति ।

यदत्र धर्मार्थचिन्तनं तदुपायभूतकायक्तेशचिन्तनं च सर्वते, तत्र कैङ्गर्यरूपो धर्मः, तच्छेषभूतोऽर्थः, तयोर्गुरु-
लघूपायविवेकार्थं कायक्तेशचिन्तनम् । तत्र न पूर्वाहमध्यन्दिनापराह्नानफलान् कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु च
धर्मोत्तरस्यादित्यादिभिर्गैतमाद्युक्तकामोपाधिकप्रवृत्त्यंशोऽपि * धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्पणं इत्युक्त-
सत्तत्त्वानोत्सादनादिमात्रार्थशास्त्रीयकामविषयतया गृहस्य स्वैर्यं वैकैङ्गर्यपक्षे निक्षिप्यते । तद्यमपवर्गाङ्गुरभूतस्वयंप्रयोजन-
स्वामिकैङ्गर्यमहानन्दलाभः * विद्वायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निर्वार्यत इति कथं भविष्यतीति भयादनन्तरं प्रतिबन्धक-
निवृत्तिः कथ्यते—

* एतकियाविरोधीनि प्राचीनान्यशुभानि मे । कर्माण्यनन्तान्यच्छेधान्यनादीन्यशुचीन्यपि ॥

स्वैर्यं कृपया देवो विनाश्यासमन्नोरथान् । पूर्यत्विति संपार्थ्यं मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ इति ।

स च प्रार्थनामन्त्रः * त्वयाराधनकामोऽर्थम् इत्यादिको यथान्यायं देशिकसकाशादधीत्यात्रान्वहं प्रयोक्तव्यः । एवमेव
हि सर्वेषां मन्त्राणां समाधिः, विष्फये हि नैषकल्यं दृष्टादृष्टप्रत्यवायश्च तेषु तेषु शास्त्रेषु पठ्यते—

* यद्यच्छ्या श्रुतो मन्त्रश्छेनाथं छलेन वा । प्रेक्षितो वा व्यर्थस्याप्रत्युतानर्थदो भवेत् ॥ इति ।

असैव श्लोकस्यान्यत्र * तं जपेद्यद्यनर्थकृत् इति चतुर्थपादस्य पाठः । एवंविघ्निर्विघ्नकैङ्गर्यसिद्धिरपि—

*सङ्कल्पादेव भगवांस्तत्त्वतो भावितात्मनाम् । वृत्तान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥

इति श्रीसाच्चतादिकथितप्रकारेण भगवत्प्रसादादेव भविष्यतीति तस्मिद्वयर्थमपि प्रथमं हरेरेव ध्यानमुच्यते—* इति
संपार्थ्यं तस्मिद्वै संसरेत्यथं हरिम् इत्यादिना । अत्र गुरुपरम्पराप्रतिपूर्वकमिदं ध्यानं विवक्षितम्, * गुरुन् प्रपद्य
प्रथमं तदुरुंथं ततो हरिम् इति तस्मिन्नवसरे नित्यान्तरोक्तेः । उक्तं च श्रीसाच्चतेऽपररात्रयोगारम्भे * गुरुन् देवं
नमस्कृत्य शुपविश्याजिनासने इत्यादि । सर्वत्र शास्त्रीयकर्मारम्भे भगवत्पर्यन्तगुरुंक्षिप्रपदनं निश्चेयसाय भवति । उक्तं च

रहस्याम्नायत्राह्वाणे * स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति आचार्याणामसावसावित्यभगवत् इति । देवगुरुभक्तिरेव सर्वतत्त्व-प्रकाशकारणमिति कठवल्लयां श्रूयते—

* यस देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता द्वार्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ।

उक्तं चापस्तम्बादिभिः * देवमिवाचार्यसुपासीत इत्यादि । एवं मनोरथसिद्धै गुरुपसत्तिपूर्वकं भगवन्तं प्रपद्य भगवच्छास्तदुपबृहणनिलगद्यतोत्रादिषु विप्रकीर्णोऽक्षयानं यथावगमं समाहृत्यानुतिष्ठेत् । गुणोपसंहारपादोक्तन्यायेन ध्येयरूपादिषु साधारणमसाधारणं च सर्वं तत्त्वसंहितादिविशेषानुसारेणावगत्यम् ; एवं परिपूर्णं भगवन्तमनुसन्धाय ततो वासुदेवादिव्यूह[नाम]चतुष्टयं केशवादिव्यूहान्तरनामानि मत्यादिदशावतारामान्यन्यान्यप्यधिगतानि पृथग्भूतानि स्तोत्रनिवद्धानि देव्यादिनामानि च प्रहर्षजनकेनोचैश्शब्देन सङ्कीर्तयेत् ; तत्कालचोदितं समुचितभगवन्मन्त्रजपं वेदाभ्यासं च यथावलम्बाचरेत् । तत्र वासुदेवादिकलिपर्यन्तसङ्कीर्तिं प्रणवपूर्वकं मन्त्रात्मकं पारमेश्वरे प्रोक्तम्—

* संप्रबुद्धः प्रभाते तु उद्धाय शयने स्थितः । नामां सङ्कीर्तिं कुर्यात्खोडशानां प्रयत्नतः ॥

ओं नमो वासुदेवाय नमस्सङ्कर्षणाय ते । प्रदुम्नाय नमस्तेऽस्तु अनिरुद्धाय ते नमः ॥

क्रमशः केशवादीनां यावद्वामोदरं द्विजः । नमो नमः केशवाय नमो नारायणाय च ॥

माधवाय नमश्चैव गोविन्दाय नमस्ततः । विष्णवेऽथ नमस्कुर्यात्मस्ते मधुसूदन ॥

नमस्ते पद्मनाभाय नमो दामोदराय च । दिव्यानामवताराणां दशानामथ कीर्तनम् ॥

एकशृङ्गादिकानां तु विहितः क्रमशः प्रभोः । नमस्ते मीनरूपाय कमठाय नमस्ततः ॥

नमोऽस्त्वादिवराहाय नारसिंहाय ते नमः । नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयाय च ॥

कुठारज्याहलाक्षाय नमः कृष्णाय वेष्वेऽथ । कलिकन् विष्णो नमस्तेऽस्तु सर्वं सप्रणवं द्विजः ॥

यथाश्चित्कर्मणैव भेदांस्वेतान् हरेर्विभोः । नमस्कुर्यात्मभाते तु योगान्ते तुैः दिनक्षये ॥

शब्देनोचत्तेषौ य संहृष्टिजनकेन तु । स्तोत्राणि चाथ मन्त्राणि उदीर्यान्यानि वै ततः ॥ इति ।

एवत्र संगृहीतं वद्ग्रीवंशेश्वरैः—

* चिकीर्षकीप्सितं कर्म तत्त्वामान्यनुकीर्तयेत् । चतुर्भिर्वासुदेवाद्यैर्नामभिस्सह संयतः ॥

जपेद्वादशनामानि केशवादीनि चादरात् । दशावतारामानि मत्स्यकूर्मादिकान्यपि ॥

जपननुत्थाय शयनादर्चयिष्यन् सदा हरिम् ॥ इति ।

एवमुच्चतरेण शृण्वतामपि सकलदुरितहरिणा हरिसङ्कीर्तनेन संहृष्टमानसः सन्ध्यायामासन्ध्यायां सन्ध्यात्रृत्वेन सर्वेषां सन्ध्येति परिकीर्तिं भगवन्तमुपासितुं जिगिमिष्वर्हिर्व्रुवन् तत्पादुत्थाय * नमः क्षितिघरायोक्ता वामं पादं महात्मते इति पारमेश्वरादिपठितेन नमःपूर्वेण क्षितिघरलिङ्गेन मन्त्रेण महावराहं क्षितिघरमनुध्यायन् वामपादं भूमौ विन्यसेत् ।

* ततो भूधरमन्त्रेण वामपादं भुवीत्यपि स एव मन्त्र उच्यते । तत्र क्षितिघराणसाम्यात्कूर्मादिरूपान्तरशङ्काव्युदासाय

* श्रीमद्वाराहमन्त्रेण न्यसेद्वामपादं भुवि इति विशेषशब्देन व्याचस्युः । महावराहमहिष्या भुवः प्रपदनं चात्र महाभारतादिषु समन्त्रकसुपदिश्यते—* नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तुभ्यं देवि वसुन्धरे इति । पृथिव्याः प्रियदत्तेति कीर्तनं च विष्णोः ब्रह्मण्डेवकीर्तनवदनवदहेतुत्वेन सर्यते—

* पृथिवीं प्रियदत्तेति गायन् सर्वसहेति वै । विष्णुं ब्रह्मण्डदेवेति कीर्तयन्नावसोदर्ति ॥ इति ।

ततः पदक्रमान् कुर्वत् विष्णुक्रमणमन्त्रेण पादेन्द्रियाधिदैवतं त्रिविक्रमं विष्णुं ध्यायेत्, * क्रान्ते विष्णुं बले हरिस् इति पदविक्षेपे विष्णोरनुव्येयतोक्तेः; तदनुसन्धानस्य च तत्तदुक्तिःः श्रीवद्वेदान्तदैशिकग्रन्थम् । इति सन्ध्यापूर्वकालकर्तव्यक्रमः ।

ततः स्नानीयर्दर्भतिलवसादिकं दृष्टादृष्ट्यार्थस्नानोपकरणं सर्वं समाहृत्य नन्निरेदिनद्वृष्टजन्मुपलायनार्थं निर्गममार्गं सञ्चालयेत् । यथोक्तं पारमेश्वरे—* बद्धिर्निर्गमनार्थं तु सञ्चालय्य इत्यादि । ततो गृहाचिर्गच्छन् केशवमनुध्यायेत् * ब्रजन् चिन्तय केशवस् इतिसरणात्; केशवशब्देन * अंशवो ये प्रकाशन्ते * यदादित्यगतं तेजः इत्याद्युक्ता अंशव उच्यन्ते, तद्वन्नात् केशवः; गच्छतो मार्गादिप्रकाशनार्थं दिङ्गोऽन्नाद्यन्नमोऽनिग्नार्थात्,

* क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥

इति ब्रह्मरुदोपलक्षितविध्वस्तुरक्षाहेतुत्वात्, केशवघोपलक्षितसर्वदृष्टदमनस्वभावत्वाच्चासहायदशासाहाय्यार्थं तदा तच्चिन्तनम् । ततः स्वाश्रमग्रामादिभ्यो वहिः नैऋत्यां दिशि द्वित्रेपुपातप्रमितां भुवमतिक्रम्य शुद्धे देशो निक्षिप्तानोपेकरणो यथोक्तनियमैविष्मूत्रविसर्जनं कृत्वा स्वर्वर्णश्रावणस्याद्यनगुणादृष्ट्यमृतसङ्घावर्णपरिमाणादिनियमवद्वन्धलेपक्षयकरमर्शःऽीडादिविहितं शौचं कुर्यात् । अत्र मूत्रपुरीषयोरेकस्य प्रवृत्तौ तस्मैव शुद्धिः, कमेणोभयप्रवृत्तौ यथाक्रमम्, युगपत्प्रवृत्तौ पुरीषशुद्धिः प्रश्नमिति निर्षष्ठिः । तत्रैव पादे * उपवीतं कर्णदेशे निधाय च तृणादिना इत्यादिना विष्मूत्रविसर्जनप्रकारसुक्ताऽनन्तरसेव शौचविधिस्त्वतः—

* दक्षिणेतरहस्तेन गृहीत्वा मेहनं ततः । दक्षिणे मृत्तिकां हस्ते समुत्थाय जलाशयम् ॥ इति ।

प्रागुदीच्यामुदीच्यां वा गत्वा शौचं समाचरेत् । मृत्तिकाभिर्द्वादशभिर्गुंदं पद्मिभ्य मेहनम् ॥

अन्तरा चान्तरा वामं कर्तव्यादश्वयावारिभिः । तन्मात्राभिस्तदन्ते द्वौ करौ द्वादशसङ्घव्याम् ॥

संशोध्य च करौ जड्ये कटिं चोरुं च वारिभिः । प्रत्येकं मृत्तिकामात्राचतुष्केन विशोधयेत् ॥

पितामहस्तु सनकुमारायैवमाह—

* ततः पूर्वं समुत्थाय प्राचीमेवोपनिष्क्रमेत् । उदीर्चीं प्रागुदीर्चीं वा शौचाचारक्षमां दिशम् ॥

यत्रोदकं प्रभूतं तु तद्वत्वा शौचमाचरेत् ॥ इति ।

सरन्ति देशादिभिंश्च शौचम्—

* देशं कालं तथा ज्ञानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् ॥ इति ।

दिवसादिभेदेनापि शौचतारतम्यं सर्वयते—

* अहि यच्छ्लौचमुद्दिष्टं निश्यद्देवं तु ततो भवेत् । पथि पादस्ततः प्रोक्तो यथाशक्त्यातुरस्य तु ॥ इति ।

पारमेश्वरे प्रावृडादिकालभेदेनापि मृत्तिकामेदादिकमुक्तम्—

* अस्पृष्टतीर्थशौचार्थं मृद्धिरभ्युदृतौर्जैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

तिसो लिङ्गे मृदो देया एकैकान्तरमृत्तिकाः । पञ्च वामकरे देयात्सिक्षः पाण्योर्बिशुद्धये ॥

मृत्तोत्सर्गे शुद्धिरेषा पुरीषस्याप्यनन्तरम् । अर्धप्रसृतिमात्रं तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥

द्वितीया च तृतीया च तदर्धा परिकीर्तिता । बिडालपादमात्रं तु तदूर्ध्वं परिकीर्तिता ॥

पञ्चापाने मृत्तिकाः स्युतैर्थैवान्तरमृत्तिकाः । दश वामकरे देयासप्त तूभयहस्तयोः ॥
 पादाभ्यां तिसुभिशुद्धिर्जड्डाशुद्धिश्च पञ्चमिः । नियोजयेत्तो विष्रः कट्टां वै सप्तमृत्तिकाः ॥
 स्वदेहस्वेददोषमा बाह्यकर्दमशान्तये । भक्तानां श्रोत्रियाणां च वर्षास्वेवं निरूपितम् ॥
 प्रावृद्धुक्तातु वै तस्मादेकमृद्धयनोदनम् । शरद्रीष्मवसन्तेषु नित्यं कार्यं कियापैः ॥
 एकस्मादपि चैकैका परिपाल्या तु मृत्तिका । हेमन्ते शिशिरे विष्रैः श्रोत्रियैसंयमस्थितैः ॥
 पथि शौचं प्रकर्तव्यं देशकालानुरूपतः । गन्धलेपमपात्यैव मनश्शुद्धया विशुद्धयति ॥
 विहिताः पादशौचे तु विडालपदसम्मिताः । मृद्धश्चतुर्द्विजैन्द्रणां त्रिर्द्विरेका क्रमात्ततः ॥
 वर्णानां शूद्रनिष्ठनां कटिशौचे तथैव हि । सप्तसप्त उभाभ्यां तु कराभ्यां नित्यं पुनः ॥
 सर्वेषामेव सामान्यं पाणिशौचमुदाहृतम् । अन्तर्जानुगतं कृत्वा भुजयुम्मं द्विजोत्तमः ॥
 चतुर्धा भणिवन्धस्थं तोयं कृत्वा सुनिर्मलम् । बुद्धुदावैर्विनिर्मुक्तं पिवेद्विष्णो हृदा ततः ॥
 एकैकां हासयेन्मात्रां वर्णकममनुक्रमात् । पाणिना क्षलितं नैव पुनराचमयेद्वृधः ॥ इति ।

आचमनप्रकाराश्च वहुधा धर्मशास्त्रेषु भगवच्छास्त्रेषु च प्रतिपादिताः । तत्र स्वस्त्रोक्तमन्यद्वा यथाधिगममाचमनं कुर्यात् ।
 आचमनोक्त्यनन्तरं च दन्तधावनमुखशोधनप्रकारः पारमेश्वरे उत्तः—

* एवं प्रश्नात्य विधिदाचम्य प्रयतः शुचिः । प्राङ्मुखोदड्मुखो वाऽपि उपविश्यासनं ततः ॥
 अर्कादिभिरपामार्गैः कारयेदन्तधावनम् । प्रातर्हृत्वाऽऽचमन्त्रं कषायकडुतिक्तकम् ॥
 भक्षयेदन्तकाष्ठं च दन्तमांसान्त्यवाधयन् । द्वादशाङ्गुलमात्रं तु वक्त्रग्निविवर्जितम् ॥
 पयोभिस्सह तर्जन्या ब्रह्मन् द्वादशाङ्गुलयथा । काष्ठालाभे तु रोगे वा कर्तव्यं दन्तधावनम् ॥
 षोडशाङ्गुलदीर्घैःस्तु वक्त्रग्निविवर्जितैः । हेमादिनिर्मैतीर्वाऽपि कुशदर्भादिभिस्तथा ॥
 जिह्वानिलेहनं चैव गण्डाशमुखधावनम् । कुर्यादाचमनं विप्रशुचिना सलिलेन च ॥ इति ।

अत्रार्कादिभिरत्युक्तं तत्रैव विवृतम्—

* अर्कन्यग्रोधरसदिकरज्ञकुमादिकम् । शारजोदुम्बराश्वस्थशुक्षदर्भश्च वैणवान् ॥
 आत्राङ्गुरमपामार्गमर्जुनं धातकी शमी । अन्यानि च पवित्राणि तेषु संपद्माहरेत् ॥ इति ।

अत्राभक्षणीयस्यापि काष्ठस्य भक्षणोक्तिर्भक्षणवदाद्यन्ताचमनादिप्राप्त्यर्था । पादेऽप्येवं दन्तधावनमुक्तम्—

* आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा दन्तधावनमानरेत् । न्यग्रोधेदुम्बराश्वस्थशुक्षामार्जुनधातकी ॥
 पलाशवेणुखदिरशमीदारूणि धावने । दन्तानामुदितान्येकादश चाम्भोरहासन ॥
 दन्तधावनकाष्ठं च द्वादशाङ्गुलमायतम् । दशाङ्गुलं तथा मानमष्टाङ्गुलमध्यायतम् ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां क्रमेणैदुदाहृतम् ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र प्रतिषिद्धानां वर्जनं सर्वत्र विहितानामुपादानं च क्वचिद्विहितानां क्वचिच्च प्रतिषिद्धानां गत्यभावे ग्रहणमिति
 निष्कर्षः; एवं सर्वत्र भाव्यम् । यथोक्तलक्षणं दन्तकाष्ठं समन्वकं गृहीत्वा * आयुर्बर्लम् इत्यादिस्मार्तमन्तपूर्वकं प्रादक्षि-

प्येन प्रथमधरतो दन्तधावनं कुर्यात् । काष्ठालाभादिदशासु तत्ततरुपैस्तृणैर्वा तेपामप्यभावे द्वादशगण्ड्वैर्षुखशुद्धिः ।
उक्तं चैवं नारायणमुनिभिः—

* तीर्थं संशोध्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाभयतः । तृणैर्वा शास्त्रसंसिद्धैर्वटार्कवदिरादिभिः ॥
दन्तान् संशोध्य निर्लिङ्ग्य जिह्वां गण्डूषयेन्सुहुः ॥ इति ।

स्मरन्ति च—* अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धिदिनेष्वपि । अपां द्वादशगण्ड्वैर्षुखशुद्धिर्भविष्यति ॥ इति ।

अत्र— * प्रतिपर्पवैष्टीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां फच्छद्ययां त्रिजन्मसु । तैलं मांसं व्यवायं च दन्तकाष्ठं च वज्रेत् ॥

इत्यादिभिः प्रतिषिद्धिदिनानि ग्राह्याणि । दन्तशुद्धयनन्तरं दन्तकाष्ठं क्षालयित्वा भड्क्ता शुद्धस्यले निक्षिपेत् । तत्र यच्छुद्धेः पूर्वं जलाशयगमनमुक्तं तत्र भागवतं भागवताश्रितं च तीर्थं विवक्षितम् ; यथाऽऽहुः—* तीर्थं भागवतं शुद्ध-मुपाच्छेन्मनोहरम् इति, * ततसीर्थं समाश्रित्य शुद्धं भागवताश्रितम् इति । स्मरन्ति च—

* जलं शुद्धमशुद्धं वा विष्णुवास्तुसमीपतः । विष्णुगङ्गासमं तीर्थं महापातकनाशनम् ॥

भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं प्रभो । तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभूता ॥

ये भजन्ति जगद्योनि वासुदेवमनीश्वरम् । न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं राजसत्तम ॥

यत्र भागवताः स्नानं कुर्वन्ति विमलाशयाः । तर्तीर्थमधिकं विद्धि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ इति ।

एवं गृहीतस्नानोपकरणस्तीर्थमासाद्य मुखशोधनपर्यन्तं कृत्वा वक्ष्यमाणकमेण तीर्थविगाहनादिपूर्वकं सर्वक्रियामूलभूतं स्नानमाचरेत् । प्रातस्नानस्य नित्यत्वं प्रभावश्च तत्रतत्र द्रष्टव्यः । तत्र तत्र वर्णमेदेन स्नाननियमं स्मरन्ति पितामहादयः—

* आपेवगाहनं स्नानं विहितं सर्ववार्णिकम् । मन्त्रवत्योक्तं चापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥ इति ।

तत्रशक्तस्य वारुणमेव स्नानम्, तदशक्तस्य तु—

* न स्नानमाचरेद्दुक्ता नातुरो न महानिशि । न चान्यवस्थमाच्छाद्य नाविज्ञाते जलाशये ॥

इत्यादिभिस्तत्तत्प्रतिषेधात् स्नानान्तराणि भवन्ति । तेषु च वारुणानन्तरमाकण्ठस्नानमशक्तौ आशिरस्कं वेति स्मरणात् तत्राप्यशक्तस्य कापिं तस्मिन्प्रवश्यशक्तस्य तत्तच्छास्त्राचोदितेषु पार्थिववायव्यमन्त्रमानसात्मव्यानपञ्चाङ्गपुरुषान्तरकृतस्पर्श-पूर्वकावाहनरूपेषु स्नानान्तरेषु तत्कालसंभावितं तत्रापि स्वशक्यं कुर्यात् । आह चैवं ऋतुः—

* प्राक् शौचं स्नानमादेयं ब्राह्मं वा स्नानमिष्यते । वृद्धातुराणामुष्णाद्विर्योगज्ञैर्वा यमादिभिः ॥ इति ।

अत्र यथाधिकारमिति विवक्षा । एवं चोक्तं पारमेश्वरे—

* विना विविधसंपर्केः पञ्चाङ्गं स्नानमाचरेत् । मुखं करद्रव्योपेतं पादौ कटितयावधि ॥

स्नोसङ्गाद्युपधातेषु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥ इति ।

शीतोदकस्नानासमर्थस्योणोदकस्नानं, तच्चानुपहतस्याप्रतिषिद्धिदिवसेष्वेव । एवं शक्त्याद्यनुगुणं स्नानं कुर्यात् । बलानु-रूपस्नानं प्रस्येकं समुदितं वा संजगृहुः—

* दिव्याप्यमान्त्रवायव्यभौमतैजसमानसैः । एतैस्समर्तैर्व्यस्तैर्वा कृतशुद्धिर्थथाबलम् ॥ इति ।

अन्यथा त्वर्कमप्यो भवति, * स्नानमूलाः क्रियास्त्वर्वाः इति विश्वानात् । अत्रिश्च स्नानजपहोमदानानां नित्यत्वमाह—

* अस्त्रातशी मलं सुड्के अजपः पूयशोणितम् । अहुतामिः किमि भुद्के अदाता कीटमश्तुते ॥ इति ।
एवं स्तातः कृतोर्ध्वपुण्डः स्नानाङ्गं भगवदात्मकदेवर्धिपितृतर्पणं कृत्वा आचम्य मन्त्रप्रोक्षणमन्त्राचमनपुनः प्रोक्षणस्वात्मपरि-
षेचनानि स्वसूत्रसंहितोक्तप्रकारेण कृत्वा गायत्र्याऽभिमन्त्रितजलमादित्यान्तस्थिताय परमात्मनेऽर्घ्यरूपं दद्यात् । अत्र
जलञ्जलिपक्षेपस्त्रिरिति सनक्तुमाराय पितामहः प्राह-

* उभाभ्यां तोयमादाय हस्ताभ्यां सुसमाहितः । गायत्र्या चाभिमन्त्र्यापस्तारव्याहृतिपूर्वया ॥
रवेरभिमुखस्तिष्ठन्त्वर्ध्वं त्रिस्सन्ध्ययोः क्षिपेत् ॥ इति ।

ततो वज्रोभूतजलनिहतमन्देहारव्यरक्षोनिरसनपाप्मावधूननार्थं प्रदक्षिणं परिकम्य मार्गीशीर्षादिमासेशान् तत्तमन्त्रेण
तर्पयित्वा,

* सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥
इत्युक्तप्रकारेण प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्रीमावाल्लाष्टोत्रसहस्रमष्टोत्रशतं यथाशक्ति [दशावरां] गायत्रीं जपेत् ।
* न च क्रमन्त्रं च हसन्नं पार्श्वमलोकयन् । न पदा पादमाकम्य न चैव हि तथा करौ ॥

इत्यादयश्च जपकालनियमाः ।

* मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्भता मत्परायणाः । मद्याजिनो मन्त्रियमास्तान् प्रयोगेन पूजयेत् ॥
तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर । उभे सन्ध्येऽवितिष्ठामि द्वास्कन्त्रं तद्वतं मम ॥
तस्मादृष्टाक्षरं मन्त्रं मद्भक्तैर्वीतकल्पमैः । सन्ध्याकालेषु जसत्वं सततं चाभ्युद्धये ॥

इति श्रीवैष्णववर्धमशास्त्रोक्तश्रीमद्ब्रह्माक्षरजपोऽपि यथाशक्ति सन्ध्यायामवसरे कार्यः । प्राणायामेन शतकृत्वः प्रणवव्याहृति-
संभेदविशेषेण दशकृत्वः गायत्रीजपं सहस्रतुल्यं वोधायनादयः स्मरन्ति । एवमेकपादस्थित्यासनविशेषवृहतटाकाश्वस्थ-
मूलदेवतायथनादित्यानभेदेषु च फलतारतम्यं सर्वते ; तत्रैषा काष्ठा *अनन्तं विष्णुसंविद्धौ इति । गणनायां च कराक्ष-
सूत्रयोर्यथाशक्ति बिकर्त्यतः करणत्वम् । उक्तं च जयारुद्यसंहितायाम्—जपं तु द्विविधं कुर्यादक्षसूत्रकरार्पितम् इति ।
अक्षसूत्रार्पितं वा करार्पितं वेत्यर्थः । तदेव विशेषितं श्रीसात्त्वते *स्फटिकेनाक्षसूत्रेण स्वकैर्वा करार्पविभिः इति । अत्र
स्फटिकेनेत्यक्षमालावर्गेदाहरणं शास्त्रान्तरेषु पद्माक्षमालादीनामाधिक्यस्मरणात् । फलविशेषार्थं तु मणिमुक्तामयाद्यक्ष-
मालाभेदाः प्रतिष्ठाविशेषादिनियमाश्च तत्रत्र प्रपञ्चन्ते ; करेऽपि शङ्खपञ्चमुद्रादिभेदाश्च । तत्रैष सारः—

* कनिष्ठामूलामारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । अनामिकान्तं देवेश जपेत्कोटिसहस्रकम् ॥ इति ।

बोधायनीये तु श्रीमदाष्टाक्षरविधावेवमुक्तम्—

* कियायागादशगुणो जपयज्ञः प्रकीर्तिः । उच्चाच्छत्तुरुणो ज्ञेय उपांशुश्वेत्सृतस्तदा ॥
उपांशोर्मानसः प्रोक्तस्सहस्रगुणतोऽधिकः ॥ इति ।

अन्यदपि तत्रोक्तम्—

* जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो यः समागतः । संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥
अनुश्राव्य ततः कृत्वा जपशेषं समाहितः । सर्वस्य प्रमवो यस्माद्विष्णुपादश्रिया नराः ॥
तन्मूलतः कियास्तर्वास्सफलस्तु भवन्ति हि ॥ इति ।

नारदीयश्रीमद्वात्स्त्राक्षरब्रह्मविद्यायाम्—

* सर्वमन्त्रग्रन्थो जप्यो जपाद्विषयादपि । सहस्र इति विजेयः प्रणवो श्वक्षरं परम् ॥

असङ्घाताच्च सङ्घातात्सहस्रगुण उच्यते । सङ्घातादपि — त्रिपुरुषोर्भुवनोर्भुवनोर्भुवनः ॥ इत्युक्तम् ।

एवं * विधियज्ञाजपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुस्याच्छत्तगुणसहस्रो मानसः स्मृतः ॥

उच्चर्जपादुपांशुस्याद्विशिष्टो दशभिर्गुणैः । जिह्वाजपश्शतगुणसहस्रो मानसः स्मृतः ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । एवमासूर्योदयात् * पूर्वेचराशाभिमुखस्वपरोत्तरदिङ्मुखः इत्यादिस्मृत्यनुसारेण प्राङ्मुखः प्रागुद्भूमियो वा तिष्ठन् गायत्रीमार्त्यं पूर्ववकृतप्राणायामत्रयस्त्वयःप्रस्तानयद्वृक्षर्गः * उत्तमे शिखरे इतिमन्त्रेण गायत्रीमनुज्ञात्य व्यसूत्रोक्तैर्मत्रैरादित्यमण्डलान्तस्थितं भगवन्तसुपथ्याय सप्रदक्षिणं भगवदात्मकसन्ध्यादिः[पञ्चक]नमस्कारं कृत्वा * स यथायं पुरुषे, यथासावादित्ये, स एकः इत्यधीतं हृदयान्तस्थितं पञ्चकान्तस्थितये प्रणम्य, दिगादिनमस्काराणामपि स्वर्दूर्ध्वर्त्तेऽनुष्टुप्नामर्गान्तर्कान्तिनि चेत् तत्राऽपि भगवदात्मकत्वद्यानपूर्वै प्रणमेत् । एवं तूपस्थानप्रकारं पितामहः सनत्कुमारायाह—

* एताभिः प्राज्ञलिंगित्य विस्पष्टोदितमण्डलम् । सहस्ररक्षिं भर्गं तनुपतिष्ठेदिवकरन् ॥

ततस्तस्मै नमस्कृत्वा सन्ध्याद्या: पञ्च देवताः । प्रदक्षिणनमस्कारैर्दिशशैवोपतिष्ठते ॥

परमात्मानमात्मानं भावयित्वा द्विजोत्तम ॥ इति ।

तत आधारशक्त्यादिपारिषदान्तान् देवर्षिपितृश्च भगवदात्मकान् ध्यात्वा प्रणवपूर्वकैस्तत्त्वामभिस्सन्तर्थं शुचौ स्थले स्नानवस्त्रं निष्पीड्याच्चम्यावाहिततीर्थमन्त्रांश्चात्मनि समाहरेत् । अत्र यद्यप्यार्थं वैष्णवीं प्राजापत्येति त्रिविधाः सन्ध्योपातिविशेषस्तत्त्वांहितामूच्यते ; तथाऽपि तासां संहितार्ना लुप्तप्रायत्वेन तत्त्वकाराणां दुर्ज्ञनत्वात्, पारमेश्वरपरमसंहितादिषु परिदृश्यमानसन्ध्योपासनप्रकारभेदानामपि यथावदुपदेशनुष्ठानपारम्पर्यासिद्धेः, भगवच्छास्त्रांहितास्वेव स्वसूत्रोक्तसंस्काराचाराभ्यनुज्ञानात्, प्रथमपरिगृहीतपरित्यागे निर्बन्धाभावात्, यथासूत्रमनुष्ठानेऽपि भगवत्समाधनरूपत्वसिद्धेस्वसूत्रविहितमेव सन्ध्योपास्यादिकं कर्तुमुच्चितम् । उक्तं हि नारदीये—* स्वसूत्रविहितान्नाऽपि निषेकादीन् समाचरेत् इत्यादि । पादे च शौचाचमनदन्तधावनस्त्रानानि यथाक्रमं विधायान्तरमेवं सन्ध्योपासनसुकृतम्—

* आचम्य प्रोक्षयेद्भवारिभिर्मन्त्रवत्तनुम् । ओर्पूर्वया च गायत्र्या वारिभिर्श्वाभिमन्त्रितैः ॥

आत्मानं परिविच्च्योर्ध्वमुक्तिपेत्सलिलाङ्गलिम् । योद्भुकामानि रक्षांसि सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥

शाम्यन्ति तैर्वज्रभूतैर्हतानि प्रेरितैर्जलैः । प्रायश्चित्तं तु हिंसायाः परिकम्य प्रदक्षिणम् ॥

तर्पयेदुपविश्याथ तत्त्वमन्त्रानुदीरयन् । देवादीन् सलिले तिष्ठन् साकिर्णीं प्राङ्मुखो जपेत् ॥

यावत्सूर्योदयं द्वृष्टा प्राज्ञलिस्तिमिरापहम् । उपस्थाय स्वशास्त्रोक्तैर्मन्त्रैर्धेयं हृदि स्थितम् ॥

अभिवाद्य शुरुन् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात् ॥ इति ।

अत एव हि श्रीमद्भुट्टारकैरुक्तम्—

* प्रातस्थाय संस्मृत्य हरिं तच्चरणोद्यिताम् । गङ्गां विभाव्य तीर्थम्भस्तत्सदवगाद्य च ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः । आराधनत्वेनापाद्य सोर्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥ इति ।

तदुरुभिः श्रीवत्साङ्गमिश्रैरपि वटकपूर्णाभ्यर्थनया अभिगमनसासुपदिशद्विरादावुक्तम्—*प्रातस्थाय स्वगुरो-
श्चरणारविन्दे आत्मानं समर्प्य कृतार्थं निर्भरं स्वात्मानमनुसन्धाय स्वानादिकं स्वकर्म छृत्वा शुचौ देशे आसीनः
इत्यादि । वज्जिवंशेश्वरैथ—

* धृतोर्ध्वपुण्ड्रो देवर्धिपितृन् सन्तर्प्य मन्त्रतः । प्रयतः परया भक्त्या स्वकर्माराध्यमन्त्युतम् ॥
आदित्यमण्डलान्तस्थं प्रणम्य मनसा समरन् । संधातृवेन सर्वेषां सन्धेति परिकीर्तितम् ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म स्ववर्णस्वाश्रमोचितम् । फलभिसन्धिरहितं परब्रह्मार्चनास्मकम् ॥
न्यस्य कर्तृत्वमोक्तृत्वे स्वामित्वं च परात्मनि । नित्यनैमित्तिकैः कार्यैः कर्मभिश्च समन्वितः ॥
गायत्रीजपर्यन्तं मन्त्राच्चमनपूर्वकम् । सान्ध्यं कर्मस्विलं साधु समाप्य च यथाविधि ॥
ततः स्वकर्मभोक्तारमादित्यान्तरवस्थितम् । उपस्थाय स्वकर्मन्त्रैर्नारायणमतन्द्रितः ॥ इत्यादि ।

अत्र गायत्र्यभिमन्त्रितजलाङ्गलिपक्षेषे भगवद्वर्धत्वरूपत्वमपि भावनीयतया संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

* आपो हीत्यादिभिर्मन्त्रैर्वाचकैः परमात्मनः । संप्रोक्ष्य मन्त्राच्चमनं मन्त्रैत्यत्प्रतिपादकैः ॥
आदित्यान्तस्थितस्यार्थं वितीर्थं परमात्मनः । ग्रतिपादिक्या विष्णोस्साक्षिया तं जपेद्विरम् ॥
व्यायन् जप्त्वोपतिष्ठेत तमेव पुरुषोत्तमम् । नारायणात्मकादेवानृषीन् संतर्प्येतिपितृन् ॥
तत आधारशक्त्यादीन् सर्वान्यारिषदान्तकान् । संपीड्य तीरे तद्वाञ्च पुनराचम्य वाग्यतः ॥
पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् ॥ इति ।

यथोपदिष्टसन्ध्यानादरे च दोषं स्मरन्ति—

* अनागतां तु ये पूर्वमनतीतां तु पश्चिमाम् । सन्ध्यां नोपासते विषाः कर्त्तं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
सायं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये न विष्णा उपासते । कामं तान् धार्मिको राजा हीनकर्मसु योजयेत् ॥ इति ।
स एष सन्ध्याकर्मक्रमः ॥

अथ ब्रह्मयज्ञं प्रत्यक्षतैर्तीर्थश्रुत्याद्यनुसारेण उदित आदित्ये कुर्यात्, माघनिदिनानन्तरमेव वा, भोजनात्पूर्वं वा,
यत्र क्षिद्वसरे वा । तीर्थासानसमनन्तरं महाभारतोक्तप्रकारेण तीर्थासनविष्णवायतनं च नमस्कुर्यात् । भगवन्नन्दिर-
प्रवेशदशायां कर्त्त[व्य]व्यस्य दिखान्त्रं प्रदर्शितं श्रीसात्च्यते—

* प्रासादं देवदेवीयमाचार्यं पाञ्चरात्रिकम् । अश्वत्थं च वर्टं धेनुं सत्समूहं गुरोर्गृहम् ॥
दूरात्पदक्षिणीकुर्यात्क्रिकटात्पतिमां विभोः । दण्डवत्प्रणिपातैस्तु नमस्कुर्याच्चतुर्दिशम् ॥
न यानपादुकारुद्धो न सोपानत्कपादभृत् । न विक्षिप्तमना भूत्वा संविशेद्गवद्गृहम् ॥ इति ।

तत्र च प्रदक्षिणप्रणामांश्च युग्मानेव कुर्यात्,

* द्विधा प्रदक्षिणं कुर्यात्प्रणामं च तथाविधम् । यतस्मो हि भगवान् देवस्सर्वस्य वै हरिः ॥
इति प्रमेश्वरेण * एकत्रिपञ्चसप्तसादिगणना विषमं हि यदिति विषमप्रतिषेधात् । * प्रवेशो निर्गमे चैव विष्वक्सेननर्ति
चरेत् इति विधानात् विष्वक्सेनं तचद्वारपालांश्च प्रणम्यानुज्ञाप्य तत्रत्र प्रविशेत् ।

* चक्रवद्ग्रामयेत्वाङ्गं पृष्ठभागं न दर्शयेत् । पश्चाद्गागेन निर्गच्छेद्वतासन्निधौ सुधीः ॥ इति ।

प्रविष्टश्चाष्टाङ्गेन तत्तदेशकालशक्येन मस्तिष्कसम्पुटप्रहाङ्गपञ्चाङ्गदण्डाङ्गादिपञ्चतमेन वा प्रणमेत् । तत्राष्टाङ्गप्रणामं
* मनोबुद्धयमिनेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मचक्षुरः पादान् शिरस्त्रैव पञ्चमम् ॥

इति साच्चतोक्तमुदाहरिष्यति भाष्यकारः । मस्तिष्कादिपञ्चकं तु श्रीवैशानसशास्त्रे पठितम्—

* स मस्तिष्कप्रणामस्यादञ्जलिं मस्तके न्यसेत् । प्रणामस्सम्पुटस्स स्याद्गुदयेऽञ्जलिमप्येत् ॥

प्रहाङ्गस्सम्पुटं कुर्यात्सा प्रहाङ्गनमस्किया । पादाङ्गलिम्यां जानुभ्यां शिरसा चावर्णिं स्पृशन् ॥

बद्धञ्जलिनमस्कुर्यात्स पञ्चाङ्ग उदीर्यते । पादौ हस्तौ प्रसार्यैव शेते भूमौ च दण्डवत् ॥

स दण्डाङ्गप्रणामस्यात्प्रणामानेवमाचरेत् ॥ इति ।

सङ्कर्षणसंहितायां सुकृतप्रणामप्रकरणे त्वेवं प्रणाम उक्तः—

* ललाटोदरजान्विभिन्नयुगाग्रानूर्ध्वगौ करौ । भूमौ संधाय मनसा वासुदेवमनुसरन् ॥ इति ।

एवं चाष्टाङ्गप्रणामः सर्वते—

* उरसा शिरसा वाचा मनसा च कपोलतः । पद्म्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥ इति ।

रहस्यामायत्राद्वाणे च नमस्कारप्रकरणे *जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नन्तत्वं भवतीत्यादिना पूर्णनमस्कारस्वरूपादि-
कमुपदिश्य तत्फलं चोक्तम् * सर्वैः करणैर्नमर् समग्रो नमति समग्रो नमन्नासकारी भवति आसकारी भगवन्तमामोति
इति । एवं द्वादशाङ्गप्रणामादिकं च तत्रतत्र द्रष्टव्यम् । एकहस्तेन नमनं तु श्रीभागवते प्रतिषिद्धम्—

* एकेन पाणिना यस्तु प्रणमेत्पुरुषोत्तमम् । न्यायस्तस्य करस्त्वेद इति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

अञ्जलित्वमपि द्व्यस्य नास्ति *तौ युतावञ्जलिः पुमान् इति नैवण्टुकपाठात् । चामरग्राहिणीप्रभृतीनां तु व्याप्तान्य-
हस्ततया एकहस्तनमनाभ्यनुज्ञा । अतोऽवज्ञादिमूलैककरनमने करच्छेददण्डानुशासनमिति * यथा तथा वाऽपि सङ्कृ-
त्खोऽञ्जलिः इत्यादीनामविरोधः । योग्यतायां सत्यां द्वाभ्यां पाणिभ्यां प्रणमतोऽप्यनूत्वमामनन्ति * यदा द्व्ययं
केवलपाणिभ्यामेव नमति न जानुभ्यां न शिरसा एकेन ज्ञानेन नमति स्पर्शविशेषज्ञानेन हीयते इतराणि ज्ञानानि
कर्मणः एकेन नमन्ननूजो नमति ऊनो नमन्नासकारी भवति अनासकारी न भगवन्तमामोति इति । आचार्य[दर्शने]कीर्तने
भगवन्नामग्रहणे चाञ्जलित्वन्धादिकं तत्रतत्र ग्राह्यम् । दर्शितश्चायमाचारः संभवपर्वणि व्यासप्रस्तावे * महर्षेः कीर्तना-
चत्य भीष्मः प्राञ्जलित्वब्रीतीत् इति । एवं यथार्हं प्रणम्योस्थितश्च भगवतः पुरस्तादक्षिणतोऽवस्थाय गुरुपरम्परया भगवन्तं
शरणमुपगम्य पावनमनोहरतदर्शनानन्दबृंहितसर्वाङ्गः प्रीतिपरीवाहरूपाणि स्तव्यस्तवप्रियवशीकरणानि स्तोत्राणि पठेत् ।
भगवदर्चावतारदर्शनमाहात्म्यं चैवमुक्तं श्रीपौष्टकरे—

* संदर्शनादकसाच्च पुंसां संमूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुर्तर्कनिवयश्च यः ॥

कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं त्रजेत् ॥ इति ।

अन्यत्र तु महतामपि पातकानां प्रायश्चित्ततया विधीयते * अहरेकं हरेर्बिम्बमापीठादवलोकयेत् इति ;

* आपीठान्मौलिपर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम् । पातकान्याशु नश्यन्ति किंपुनस्तूपपातकम् ॥ इत्यादि च ।

सुतिसङ्कीर्तनादेश्च प्रभावः

* एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तौर्वर्तेच्चरस्सदा ॥

* कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ,

* कलेदोषनिधे राजन्नस्ति हेको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्धः पदं व्रजेत् ॥

इत्यादिषु ग्राह्याः । अत्र भगवत्प्रसादलब्धं तुलसीपादोदकादिकं यत्किञ्चिदपि प्रणिपातपुरस्सरं हर्षोत्कुलकपोलशिशस्सा संभाव्य यथार्हमुपयुज्जीत । अत्र * प्रतापभूपरचितस्तथाऽचमननिर्णय इत्यादौ शिष्टाः पठन्ति—

* आग्रेषुदण्डताम्बूलचर्विणे सोमपानके । विष्वद्वितोयपाने च नादन्ताचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

तन्मूलभूता चार्थवर्णश्रुतिर्नारायणमुनिभिसंसंगृहीता—*भगवान् पवित्रं वासुदेवः पवित्रं तत्यादौ पवित्रं तत्यादेदकं पवित्रं न तपान आचमनं यथा हि सोमपान इति । एवं भगवत्सेवयाऽऽत्मानं कृतार्थं मन्यमानो भगवदनुज्या कर्चित्विभूतमुपविश्य जपादिभिरुपासीत । भगवन्मन्दिरे च ततच्छास्त्रोक्तानपचारान्प्रिहरेत् ; एवं तु श्रीवराहपुराणे द्वात्रिंशदपचाराःपठिताः—* श्रीधरण्युवाच—देवदेव जगन्नाथं श्रुतं तत्त्वं मयाऽखिलम् । यान् कृत्वाऽयोग्यतां यान्ति तत्र वेशमप्रवेशने ॥

तान् ब्रूहि देवदेवेश भक्तवत्सल माधव ॥

श्रीभगवानुवाच—अपचारानहं वक्ष्ये तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥

गीतवादित्रनृत्यादिपुण्यात्य्यानकथाश्च ये । लोपयन्त्यथ पारुष्यैर्म वेशमसु मानवाः ॥

ते यान्ति वसुधे पापा नरकानेकविंशतिम् । ततस्तेऽपि महाभागे गार्दभीं योनिमाश्रिताः ॥

वर्तन्ते तत्र वै देवि सप्तजन्मानि सौकरीम् । ब्रह्मणान्छाद्य देहं तु यो नरः प्रणमेतु माम् ॥

श्वित्री च जायते नूर्खश्चीणि जन्मानि भामिनि । कृष्णकम्बलसंवीतो यो नरः प्रणमेतु माम् ॥

चण्डालयोनितां याति जन्मानि नव पञ्च च । तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गं उपानद्वृढपादकः ॥

यो नरः प्रविशेद्वेहं मम भूतधरे शुभे । स याति गृहपालानां योनौ जन्मत्रयं शुभे ॥

नवरोमाणि यश्चैव केशास्थीनि तथैव च । यः क्षिपेन्मम गेहेषु तस्य पापफलं शृणु ॥

माक्षिकीं योनिमाविश्य नवरोमाचितस्तथा । सप्त जन्मानि तत्रैव नरकानेकविंशतिम् ॥

ताम्बूलचर्वितं यस्तु प्रक्षिपेन्मम मन्दिरे । स याति नरकं धोरं यावदाभूतसप्लवम् ॥

ततो मुक्तो महाभागे शुनकोऽपरजन्मनि । संश्यितश्चीणि जन्मानि वसत्येव न संशयः ॥

निष्ठीवनकरो यस्तु मन्दिरे मम सुन्दरि । क्रिमिभक्ष्ये पतेद्वरे नरके पापकृत्तरः ।

क्षेष्मातकतरुमूर्त्वा जायते जन्मपञ्चकम् । श्मशानमध्ये गत्वा तु यो नरो मामथार्चयेत् ॥

सप्तजन्मकृतात्पुण्यात्क्षणाम्भूत्यते नरः । सार्गार्लीं योनिमाश्रित्य वसेजन्मत्रयं शुभे ।

मूत्रयेन्मन्दिरे यस्तु मम देवि शुभानने । स मूत्रगर्तनरके पतत्येव ह्वाकिष्णराः ॥

तस्मान्मुक्तस्तु रक्तादिनिम्बकद्रुममास्थितः । जनिष्यति वरारोहे ह्वाष जन्मानि सौकरीम् ॥

पुरीषं वा प्रकुर्वीत यो नरो मम मन्दिरे । स याति नरकान् वोरान् पर्यायैकविंशतिम् ॥

ततो मुक्तो महाभागे विष्णायां जायते क्रिमिः । अनुगम्य तथा प्रेतमिन्द्र्या यस्तु मानवः ॥

आराधितुमथेच्छेमां स ब्रजत्यधमां गतिम् । बलिभुग्योनितां याति जन्मानि भुवि भूरे ॥

भरणं तु तथा कृत्वा मृतकस्य वसुन्धरे । मन्दिरं न प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य फलं शृणु ॥

चाण्डालीं योनिमाश्रित्य जन्मानि नव पञ्च च । भविष्यति वरारोहे व्याधः कूराऽतिनिष्टुरः ॥
 भुक्तु श्राद्धं महाभागे मनुजो मामथार्चयेत् । चटकत्वमनुप्राप्य ततो गोधावपुर्गतः ॥
 छायामाकम्य यो मोहाद्विमानस्य वसुन्धरे । प्रदक्षिणमकुर्वतु यस्तिष्ठेन्मतिपूर्वकम् ॥
 तिष्ठेत्स कानने शून्ये कण्टकैर्वहभिर्वृतः । फलपुष्पविहीनश्च अरण्ये शून्यवृक्षताम् ॥
 सर्वपे मन्दिरस्यापि शकून्मूत्रं करोति यः । स तिष्ठेद्वैरेव वोरे वर्णानवुतं युभे ॥
 ततोऽपि मनुजो मुक्तो ग्रामसूक्ररजातिताम् । ग्रामे जन्मशतं सुमुखिष्ठामुक्त् सूकरस्तथा ॥
 अनिवद्वप्लापान् ये कुर्वते मम सचिधौ । तेऽपि तित्तिरितां भूत्वा जायन्ते जन्मपञ्चकम् ॥
 आरोपितं प्रदीपं ये नयन्त्यन्यन्त्र मन्दिरात् । अन्धास्तेऽपि भविष्यन्ति जन्मानि नव पञ्च च ॥
 कथायां कथयमानायां मन्दिरे मे वरानने । अनादत्य च ये यान्ति तेषां पापफलं शृणु ॥
 तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् । जायन्ते सप्तजन्मनि ततश्चण्डालातां युः ॥
 वधिरास्ते भविष्यन्ति मूका वै जन्मपञ्चकम् । पादौ प्रसार्य मद्देहे शेरते ये नराधमाः ॥
 लालां विसुज्य चोच्छिष्टां तेषां पापफलं शृणु । तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् ॥
 जायन्ते सप्त जन्मानि ततश्चण्डालातां युः । दरिद्राश्वैव मूर्खाश्च भविष्यन्ति त्रिजन्मकम् ॥
 अन्यदेवार्थसंदिष्टैः पुष्पैयो मामथार्चयेत् । मैव तु महागेहे मण्डूकत्वं ब्रजन्ति ते ॥
 जन्मद्रव्यं तु वै मूढाः शूद्रतां यान्ति ते नराः । अन्यदेवगृहं गत्वा ह्यस्त्रात्वा यो ब्रजेद्गृहम् ॥
 मैव वसुश्च तस्य फलं पापस्य मे शृणु । गृहाद्गृहमथो गत्वा भिक्षार्थी क्षुधितः स्वथम् ॥
 भिक्षामलूङ्घ्वा तत्रापि दरिद्रो जायते नरः । चत्वारि चैव जन्मानि तेषामन्ते च योऽब्रुवः ॥
 चण्डालयोनिमाश्रोति जन्मानि दश पञ्च च । अन्यदेवसमं यस्तु मन्यते मां तु सोऽधमः ॥
 चण्डालयोनितां याति जन्मानि दश पञ्च च । कुसुमानां निवेद्यानां गन्धमाग्राति यो नरः ॥
 स पूतिगन्धसंयुक्तः कुष्ठी चैव धरे शुभे । भवति त्रीणि जन्मानि भवत्येव न संशयः ॥
 विष्णुस्थानसमीपस्थान् विष्णुन्दर्थनन् । श्रपचान् पतितान्वाऽपि स्पृष्टा न स्नानमाचरेत् ॥
 उत्सवे वासुदेवस्य यः स्नाति स्पर्शशङ्क्या । स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरके क्षणात् ॥
 पित्रेत्यादोदकं विष्णोर्वैष्णवानां विशेषतः । तत्र नाचमनं कुर्यादथा सोमे द्विजोत्तमः ॥

इति श्रीवराहपुराणे धरणोप्रश्ने द्वार्तिशदपचारोनाम पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अन्ये तु द्वार्तिशदपचाराः प्रकारान्तरेण पञ्चन्ते ; तत्र चात्र चोक्तानुक्तसमुच्चयः कार्यः । तत्रेयमेका प्रक्रिया—
 * अपचारास्तथा विष्णोद्वार्तिशत्परिकीर्तिः । यानैर्वा पादुकैर्वाऽपि गमनं भगवद्गृहे ॥
 देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदद्यतः । एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात्पदक्षिणम् ॥
 उच्छिष्टैः चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् । पादप्रसारणं चात्रे तथा पर्यङ्गवन्धनम् ॥
 शृणनं भोजनं चैव मिथ्याभाषणमेव च । उच्चर्मषा वृथाजल्पो रोदनाद्यं च विग्रहः ॥
 निग्रहानुग्रहै चैव स्त्रीषु साकृतभाषणम् । अश्लीलकथनं चैवाप्यघोवायुविमोक्षणम् ॥

कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः । शक्तौ गौणोपचारशाप्यनिवेदितभक्षणम् ॥
तत्तकालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् । विनियुक्तवशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिषु ॥
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् । गुरौ मौनं निजतोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥ इति ।

एवं प्रक्रियान्तराण्यपि तत्रतत्र ग्राहाणि । तथा—

* प्रमादादपि कालालं यः स्पृशेद्वैष्णवो नरः । उपचारशतेनापि न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्वाधीनशयनं जल्यं स्वाध्यायं च विशेषतः । आसनारोहणं चैव न कुर्यात्केशवालये ॥
यो विष्णोः प्रतिमाकरे लोहभावं करोति च । यो गुरौ मातुषं भावसुभौ नरकपातिनौ ॥

इत्याद्युक्तान्यपचारान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि । एवं भगवन्मन्दिरे सावधानः परिहतपचारः पूर्ववत्प्रणम्य विष्वक्सेनादोननुज्ञाप्य निर्गच्छेत् । ततः स्वदेवाविष्टितमाश्रमगृहादिकमागत्य सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः स्वर्णरजतत्रादिपात्रैः स्वयं पूर्वाहृतेन मणिकर्त्तयेन वा गृहं संप्रोक्ष्य स्वसूत्रविधिना भगवदात्मकं स्वार्थं हुत्वा देवगृहमागत्य दूरात्प्रणमेत् । अत्र चैवमभिगमनं वद्विवर्णेश्वरैर्दर्दिश्यतम्—

* ततः कुम्भं समादाय शुचिनाऽऽपूर्य वारिणा । हरेराधनार्थाय मौनी नियतमानसः ॥
पाषण्डावेक्षणादीनि वर्जयन् यजतः पथि । ध्यायन्नारायणं देवं यागभूर्मि समाश्रयेत् ॥
ततः प्रक्षाल्य चरणौ स्वाचान्तस्सुसमाहितः । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा मुनिः ॥
स्वर्वणस्वाश्रमाहेण विधिना श्रद्धयाऽन्वितः । समिदाज्यादिभिर्द्वैर्यमन्त्रैरपि यथोदितैः ॥
हुत्वाऽभीनश्चिह्नाद्रावाकुकं कालमविक्षिप्तम् । पराराधनरूपेण कृतेनैव स्वकर्मणा ॥
कृते निष्कल्पमे शुद्धे स्वसिन्मनसि सुखिते । लघ्वाधिकारो देवस्य ध्यानार्चनजपादिषु ॥
विनिष्क्रियमिश्रालाया गत्वा यागगृहं स्वकम् । अर्चयित्वा परात्मानं देशकालाद्यपेक्षया ॥
पैः पुण्यैः फलैर्वर्डपि पूजाकालोक्तवर्त्मना । केवलञ्जलिना वाऽपि विहितेन यथा तथा ॥ इति ।

अत्र पराराधनरूपेण कर्मणा परिशुद्धान्तःकरणस्य ध्यानार्चनादिष्विधिकारविधानात् केषाञ्चित्कुदृष्टीनां मतं निरस्तम् । उक्तं च कुट्टिष्ठमतोपन्यासमध्ये परकालस्त्वरिभिः—

* स्तुतिजपनिजविभ्वालोकनस्यानसेवास्मृतिकथनसमर्चार्कमेभिः श्रौतदूरैः ।
वृषभशिखवरिनाथ त्वामभीष्मसन्ति केचिच्छुतिपथपरिनिष्ठप्राणीयाङ्ग्रेपञ्चम् ॥ इति ।

एवं च संगृहीतं नागयणमुनिभिः—

* पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् । गृहानागत्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाम्यतः ॥
द्वारपालाननुज्ञाप्य प्रविश्य सदनं हरेः । अभिगम्य च देवेशं निभृतः परया मुदा ॥
मनेनुद्धयभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्त्रैव पञ्चमम् ॥
अष्टाङ्गन प्रणामेन दिव्यशास्त्रोदितेन च । प्रणमेत्पुण्डरीकाङ्क्षं भक्तिभावनामितः ॥
द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निष्क्रियं चिरमात्मानं तत्पादाङ्गे कृती भवेत् ॥ इति ।

इह च— * ब्रह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात्ततः । स्नात्वाऽभ्यर्च्य जगन्नाथं समाराधनमाचरेत् ॥

इत्येतावस्तात्वतोक्तं [सर्वेषां] समानम्, शेषं तु तावत् तत्त्वसंहितानिष्ठानमेव। एवं संहितान्तरे पु कालान्तरकर्मस्वपि ग्राह्यम्। जयाख्यसंहितायां तु सर्वसंहितोक्तमिगमनं संग्रहेणोक्तम्—

* ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्र वासरे। जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक् चित्तसंयुतैः ॥

अभिगच्छेज्जगद्योनिं तत्त्वाभिगमनं स्मृतम् ॥ इति ।

पात्रो च आद्यान्तकर्मवच्छेदेन दर्शितम्—

* कल्याणाचरणान्तं यत्कर्मजातं चतुर्मुखं। उत्थानादिक्रमादेतदभिग्यानसुदीरितम् ॥ इति ।

सन्ध्योपासनानन्तरकृत्यं चैवं विवृतम्—

* अभिगाद्य गुरुन् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात्। प्रविश्य स्वाश्रमं देवमभिगम्य यथाविधि ॥

अर्चयेज्जपहोमान्तं दद्याद्ग्रासं गवामपि। अञ्जनालेपनैः स्मृतिर्वासोभिर्मूपगैस्तथा ॥

अलक्षकरसाद्यैश्च ताम्बूलमुखशोधनैः। उपेतो मङ्गलैरन्यैर्यदभिगमक्रियाम् ॥ इति ।

एतेन * देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् इति स्मृत्यभिप्रेतमपि विवृतम्। अत्र च * उपेतो मङ्गलैरन्यैर्येद-भिगमक्रियाम् इति वचनं तत्तदाश्रमाविरुद्धमङ्गलदेवतावलभदेवगुरुपूजास्तुतिनमस्कारादिकमपि संग्रहाति। * ग्रासं गवामपि इत्येतत्त्वं परगोविषयम्, * ग्रासमुष्टिं परगवे दद्याचैव न लोपयेत् इति। श्रीचैष्णवर्गमशास्त्रोक्तेः। कृष्णमन्न-कल्पेऽप्युक्तम्—* दद्याद्ग्रासमित्यारभ्य, * गोषु चैवं प्रसन्नासु गोपालोऽपि प्रसीदति इति। गवादिपु चान्तस्थितो भगवान् भाव्य इति जयाख्यसंहितायासुक्तम्—

* सोमसूर्यान्तरस्थं च गवाश्वत्थाभिमध्यगम्। भावयेद्गवद्विष्टुं गुरुविप्रशरीरगम् ॥ इति ।

अतस्तत्रतत्र प्रयुक्तेष्वपि कर्मसु न देवतान्तरभजनस्तप्त्वप्रसङ्गः। एवं व्यासायुक्तदेवादिनमस्कारोपहारनिवेदनपुष्पादि-प्रदानवृद्धाभिवादनगुरुपसेवनतद्विताचरणवेदाभ्यासजपाध्ययनधारणतदर्थविचारणधर्मादिशास्त्र[वैदिक]निगमवेदाङ्गावेक्षण-प्रभूतीनि प्रथमकालकर्तव्यानि पूर्वाधिकारविशेषोधितप्रक्रियया प्रतिसंन्धेयानि ॥ इति व्याख्यातमभिगमनम् ॥

उपादानविधिः ॥ अथोपादानं व्याख्यास्यामः—तत्त्वैवं संगृहीतं वज्ज्ञवंशेश्वरैः—

* प्रातेऽथाहो द्वितीयांशे शास्त्रधर्मेण धर्मतः। आर्जयित्वाऽर्चनाद्रव्यमशेषं च यथोदितम् ॥ इति ।

तदेतद्व्याख्यातं नारायणमुनिभिः—

* अहो द्वितीयमागेन कृष्णाराधनतत्परः। द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥

प्रभूतानि विशुद्धानि शुद्धदेशोऽद्वानि च। अरौद्राण्यनिविद्वानि संगृहीतानि वैष्णवैः ॥

सुगन्धीनि मनोज्ञानि पुष्पाण्यभिसुखानि च। वासांसि धनधान्यानि चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥

अन्यानि हविरर्थानि तानि मूलफलानि च। संक्षालितानि वहुशो देवभोग्यानि यानि च ॥

दधिक्षीराज्यसुख्यानि द्रव्याणि च विशेषतः। उत्तमानुपदेशांश्च मुद्रमाषादिकान्यपि ॥

ताम्बूलादीनि चान्यानि सर्वाण्यादाय सादरम्। यथाहं तानि संस्कृत्य प्रक्रमेतार्चनं ततः ॥ इति ।

यत्कूलं श्रीसात्त्वते—

* प्रातस्त्वथाय चिन्वीयात्स्वारामात्स्वयमेव हि। पूजार्थमस्त्रमन्त्रेण पुष्पादीन्यज्ञतस्सदा ॥

यायादरण्यमथवा निर्वाधं हि तदार्जयेत् । अकण्टकद्रुमोत्थाश्च कण्टकद्रुमजा अपि ॥
 हृद्यासुगन्धाः कर्मण्या ग्राहास्त्वै सितादयः । उग्रगन्धास्त्वर्कमण्यास्त्वप्रसिद्धास्त्वै च ॥
 चतुष्पथशिवावासश्मगानावनिमध्यजाः । क्षता अशनिंवापताद्यैः क्रिमिकीटसमावृताः ॥
 वर्जनीयाः प्रयोलेन पत्रपुष्पलादयः । अम्बुजानि सुगन्धीनि सितरक्तानि कानिचित् ॥
 योक्तव्यानि पवित्राणि नित्यमारघने तु वै । साङ्कुरणि च पत्राणि भूगतान्येवमेव हि ॥
 विहितान्यर्थे नित्यं यथर्तुप्रभवानि च । न गृहे कर्वीरोत्थैः कुसुमैर्चनं हितम् ॥
 विशेषतस्सकामस्य सिद्धिभूतियुतस्य च । अतोऽन्यथा न दोषोऽस्ति दोष उम्भत्तकादिभिः ॥
 सद्यो हृतानां विहितं त्वम्लानानां यथाक्रमम् । प्रदानमस्मुक्षिकानां तेषां कार्यं न चान्यथा ॥
 निर्देषतां प्रयान्त्याशु मन्त्रिणामवलोकनात् । भवन्ति भक्तिपूतानि हन्मन्त्रनिरतात्मनाम् ॥ इति ।

तदिदं नियमपरिच्छेदानुशिष्ठत्वाद्विषयान्वयन्वयान्वयन्वयान्वयम् । शक्तमधिकृत्य चत्र स्वारसिकं स्वयंप्रवृत्त्यादिकसुपादिश्यते, षक्षान्तरस्याप्यन्यन्त्रानुज्ञानात् । अत्र वैशेषिकार्चनादिषु कदाचित्पातश्चाददस्य मुख्यार्थता, अन्यथा त्वमिगमनविधिना प्रातःकालोपरोधात्, अन्येषु च सर्वेषु शास्त्रेषु द्वितीयकाल एव द्रव्यार्जनविधानात् । प्रानश्चावदेन सचिकर्षवशात्त्वराति-शयसिद्धवर्थं तदुचितकालो लक्ष्यते, * सायं प्रातद्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् इतिवत् । अत एवात्रत्यसुत्थानं च न स्वापानन्तरभावि, अपि तु *तः पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत् इति जयारूपसंहितोक्तमभिगमनानन्तरं देवसन्निधे-स्थानम् । इह च श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तपुष्पनियमः पूर्वाधिकारे प्रसङ्गादर्थितः । पादे त्वेवं विचित्रद्रव्योपार्जनमुक्तम्—
 * उपादद्याद्यथापूर्वं साधनानि यथातथम् । पुष्पाणि फलमूलानि विविधान्योषधीरपि ॥
 दध्यादि च हविर्योग्यतण्डुलानि गुडानि च । स्नानीयान्यपि वस्त्राणि स्वादूनि सलिलानि च ॥
 दर्भान् पत्राणि समिधो यथाशक्ति यथावसु । आहृत्य याच्यया तैर्वा पूजास्थाने निवेशयेत् ॥
 नीत्योपादानसमयमित्यं तदनु पूजयेत् ॥ इति ।

अस्यां संहितायां संहितान्तरेषु पुष्पप्रकरणहविष्णाकप्रकरणादिषु च हेयोपादेयसमस्तद्रव्यविभागो द्रष्टव्यः । अत्र याज्ञयेत्युक्तोऽयमधमाधमपक्षः ;

* स्वप्रयत्नकृतं शस्त्रं मध्यमं वन्यमुच्यते । अधमं तु क्रयकीतं [याचितं] पारक्यं त्वधमाधमम् ॥

इति पुष्पप्रकरणोक्तस्य सर्वेषु द्रव्येष्वविशेषेण सञ्चरणात् । भोजराजस्त्वेवं पुष्पेषु राजसतामसादिविभागं पुष्पाङ्करपत्र-मूलधूपदीपवस्त्राभरणेषु वर्जीवर्जयविभागं संजग्राह—*अथ पुष्पाणि त्रिविधानि, सात्त्विकानि राजसानि तामसानीति । शुक्ळानि सात्त्विकानि, रक्तानि राजसानि, कृष्णानि तामसानीति । शुक्ळानि द्विविधानि, शुक्ळवर्णं वल्क्ष्मीमिति । शुक्ळं शङ्ख-कुन्देन्द्रादिवर्णम्, वल्क्ष्मी स्फटिकवर्णादि । रक्तं द्विविधम्, रक्तमरुणमिति । रक्तं जपाकुमुमादिवर्णम्, अरुणं किञ्चुकादिवर्णम् । पीतं द्विविधम्, पीतं हरितमिति । कृष्णं द्विविधम्, नीलं श्याममिति; श्यामं विष्णुकान्तादि । फलमेषां मिद्यते, सात्त्विकादर्घफलानि राजसानि, राजसादर्घफलानि तामसानीति । एतानि स्वारामोत्पादितानि, आरण्यानि, क्रीतानि, प्रतिग्रहालुब्धानि, अयाचितानि च ग्राहाणि पञ्चविधानि पुष्पाणि । तत्र स्वारामजमुत्तमम्, आरण्यं मध्यमम्, क्रीतमधमम्, अयाचितमधमाधमम्, प्रतिग्रहपुष्पे दातुरेव फलं कर्तुः किञ्चिद्वेत्रं वा; तस्मात्प्रतिग्रहलब्धैः पुष्पैर्नर्चयेत् ।

र्न चर्येत् । करवीरौ पद्मौ केतकी जातिमङ्गिकोत्पलानि तिन्त्रिणीनकरचम्पकश्वेतार्कुटजवकुलकदलीतुलसीतमालवनमाल-
मस्वकशमीसिन्दुवारपलाशसहदेवीफणिज्जपुञ्चागवंशपुंगागक्षुद्रपुञ्चागमालतीश्वेतकुमुदकन्दलपद्ममहापुष्पनागसदाभद्रा -
प्रियज्ञुविवृत्वनमङ्गिकालक्ष्म्यगस्त्यद्यवैष्णवीकर्णिकाराशोककुटजिस्तथा कारण्डनन्द्यावर्तेद्यद्यक्षुद्रकेतक्यः इत्यादीनि
पुष्पाणि । एतानि तिथिभेदेन ग्रहणायनसंकान्तिव्यतीपातविषुवादिभेदास्त्वान्दिकालविशेषपद्म समग्रफलानि फलन्ति ।
तत्र तिथिपुष्पाणि वैष्णव्ये—कदलीपद्मालक्ष्मीसिन्दुवारद्रोणप्रियज्ञुमालीपाटलकेतकीजातिमङ्गिकामहाजातिपलाशाश्वत्थ-
पत्राणि तिथीनामानुपूर्व्येण पुष्पाणि गृहीयात् । नन्द्यावर्तकैसंकान्त्यां भगवन्तं पूजयेत्, उपनन्द्यावर्तकैरयने, विषुवे
तुलसीभिर्व्यतीपाते फणिज्जत्तैर्ग्रहणे मरन्वै: पूजयेत् । सङ्गवे तत्ततिथिचेदितं पुष्पं गृहीयात्, समे पद्मैः, धर्मे कुमुदैः,
करवीरैः विष्णुप्रिये, विल्वपत्रैः विरागे भगवन्तं पूजयेत् । अत्र सङ्गवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते, सङ्गवस्समो
विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्च काला अध्यात्मविद्वरुपदिष्टाः । उदयात्पञ्च नाड्यसङ्गव उक्तः, तसाद्विगुणमात्रससम
उपदिश्यते, तावता विष्णुप्रियः, तावता धर्मः, तावता विराग इति । तत्र पूर्वापरौ भूत्वा नाड्यतसङ्गवादयो मुहूर्ता
उक्ताः । तत्र सङ्गवे वैकुण्ठस्य प्रीतिः, समे अनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये विश्वमारस्य, धर्मे बडवामुखाम्भैः, विरागे कपिलस्य-
इत्येवं पञ्चानां पञ्च प्रीतिकालविशेषाः । दिवावृष्टिर्दिवावृजा मुख्या, रुद्रिमुद्रैर्द्वयैः । विहितेष्वपि छिद्रं मुकुलं जीर्णं
पर्युषितं भुक्तशेषमात्रातं परिम्लानमस्पृश्यस्पृष्टं जन्तुभिर्भिष्ठितमशुभदेशे तुष्टिनन्दन्यति न गृहीयात् ।
पाणी प्रक्षाल्य पात्रे पुष्पाणि गृहीयात् । पिघाय स्थापयेत् [पात्रम्] अप्रतापे प्रदेशे यथा न परिम्लयेत । केवलपुष्प-
निवेदनामाला वरा, मालायाः स्वर्गवा ; एकगुणा माला, वहुगुणा स्वक् । तत्र सूत्रैः पुष्पाणि न ग्रन्थीयात्, यदि
ग्रन्थीयात् निर्दिशनन्दन्यति भवन्तीति, देवोद्विष्टानां निन्दानं न कुर्यात्, प्रशंसामेव सर्वदा कुर्यात्, देवोद्विष्टं मनुष्यो
न गृहीयात् देवसंबंधवत्तीति, यक्तिभित्तीतवर्णं पुष्पं जलं स्वलं वा तदापदि संग्राह्यम्, अनुक्तमप्यन्त्र । तत्रापि
वर्जनीयानि विशेषेण वर्जयेत् । कारण्डं कृष्णवर्णं कपित्थं गिरिकर्णिकाप्रविभीतकशिरीषमदयन्तिनिर्गुणीसिन्दुवार-
किंशुकशालमलीजपार्ककनकोन्मत्तकारञ्जविषपादपवन्धूकमाधवीनीपार्जुनपाटलिचिश्चाकोशातक्यलाबुशिश्चुः इत्येतानि वृक्ष-
वलीषु वर्जयेत्, यवसुद्दप्रियज्ञुनिष्पावशणदूर्व्यभूतृणमाषाणमेवाङ्गुराणि गृहीयात्, अन्येषामङ्गुराणि निर्माल्यसमानानि
भवन्ति इति, अपामार्गसहभद्रातुलसीविल्वाश्वत्थपलाशधातकीतमालगन्धपूर्णकृष्णात्राहीशमीवृक्षाणामेव पर्णानि गृहीयात् ।
उत्पलानामेव मुकुलं गृहीयात् । पद्मोत्पलादीनां जलजानां दिनद्वयादूर्ध्वं पर्युषितत्वम्, सर्वोंमां मूलानामुखीरमूलमेव
विशिष्टम् । देवदास्त्वं धूपं चन्दनागरस्मित्रितं विधमाङ्गरासंभवं शस्त्रम् ; सालसज्जरसं कृष्णागरस्मित्रितं प्राण्यज्ञवर्जित-
मन्यं वा धूपं निवेदयेत् । पात्रे गव्येन सर्पिष्य दिव्येन तैलेनापि कृतं सूत्रवर्तितयुतं मुखानिलदीसिदीपितं दीपं भवेत् ।
दुकुलं क्षौमं नेत्रं सूत्रं वा कार्पासिंकं सुगन्धधूपितं नवं वस्त्रं भवेत् । हेमरत्नमयमाभरणं दद्यात् । दोषयुतं मनुष्यैभुक्तपूर्वं
वा नाभरणं भवेत् । तदेतत्रानासंहितापरामर्शसमुदृतं सारस् । अन्यदपि सर्वं तत्संहितासु विस्तरेण दृष्टव्यम् ।
श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ च काष्ठपयन्तवज्यवर्जयद्व्यविभागः कृतः । श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु प्राण्यज्ञसुगन्धेषु कस्तुरीमृग-
मद्योरज्जरागतया परिग्रहो गृहाचार्यां शुक्ळाम्बरसमर्पणपद्मकहारेतररक्तपुष्पवर्जनमित्यादिपि ग्राह्यम् । योगक्षेमार्थेश्वराभि-
गमनादिस्वरूपशोधनं च पूर्वाधिकारसिद्धं न विसर्तव्यम् । एवं द्रव्याण्यार्जयतः प्रतिग्रहनियमश्च तत्र तत्र सङ्कृतः ।
यथोक्तं श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ-

* कुलटाषणपतितवैरिभ्यः काकणीमपि । उद्यतामपि गृहीयाक्षापद्यपि कदाचन ॥ इति ।

उक्तं च श्रीसाच्चते—

* तस्करात्पतितात्पण्डुभ्लेभमदान्वितात् । मात्रावित्तं न गृहीयादभक्तादपचारतः ॥ इति ।

सर्यते च— * केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते । तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत् ॥ इति ।

तत्र पक्षमन्मणकं वा केशवार्चनस्त्वपनित्य[ध]कर्माहिते गृहे न प्रतिग्राहम्, उभयत्राक्षव्यव्योगात्, अन्यथा पक्षान्न-
मिति विशेषेण प्रयोगानुपपत्तेः । प्रतिग्रहशुणदेष्विस्तरश्च घर्मशास्त्रेषु पठितव्यः, सर्वेषु चापदनापद्वशामाविषु प्रतिग्रहेषु
यमोपादिष्टं मन्त्रविशेषं भगवान् शौनकः सरति—

* दानं दद्विद्वैरुक्तमन्युतः प्रियतामिति । प्रतिग्रहीतुभिश्चैवं न ते मद्विषयोपगाः ॥ इति ।

तथा बलादिमन्त्रान्तरैरपि तत्तत्त्वानां प्रतिग्रहादिः । यद्यप्यस्मन्त्रेण सामान्यतस्सर्वपुष्पादिग्रहणमुक्तं, तथाऽपि तुलस्या
मन्त्रविशेषास्तत्त्वपेष्टुपदिश्यन्ते—* तुलस्यमृतजन्मासि इत्यादयः । एवं वृत्त्यर्थतयाऽनुज्ञातैरध्यापनयाजनादिभिरपि
यथाशास्त्रं प्रयुक्तैस्मुचितानि समाराधनोपकरणानि सम्पादयेत् । पूर्वनिष्पन्नद्रव्यस्तु न प्रतिग्रहादिषु प्रवर्तेत ।
* आपत्स्वनन्तरा वृत्तिः इत्यनुज्ञातेष्वपि * वृत्तिं प्राप्य विरमेत् इति सरणान्नं नियं प्रवर्तेत । कृषिवाणिज्ये च स्वयं
कृते कुसीदं चैवमाद्यमपि गत्यन्तरासम्बवे । * सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढत्रातः इत्याद्युक्तनन्दनवनकरणादियतन-
मपि पुष्पफलादिपूजोपकरणार्थतयोपादानकोटौ निविशते । अत्र परिवाजकानां न स्वयं पुष्पापचयादि कर्तव्यम्,
यथोक्तं यतिधर्मसमुच्चये—* फलपुष्पोत्पाटने प्रायश्चित्तविधानादद्विः कर्तव्यमन्याहृतैर्वा इति । एषा च वृद्धवसिष्ठस्मृतिः
तत्रोपात्ता—* जले मत्स्यादीनां थले पशुमासरीसृपादीनां सर्वप्राणिनामभयं दत्त्वा पुष्पमूलफलोपादान[च्छेदन]चन्दन-
मधुमांसान्तरवचनादीनि वर्जयेत् इति । इतरेषां तु स्वयं परतो वा अन्यारामादिसम्भूतानाम् [अदत्तानां] ग्रहणे तस्करत्व-
मपि स्यात् इति तत्रत्र द्रष्टव्यम् । सर्यते च द्रव्यगृहारामादिनिमयो मन्वादिभिः—

* यानशस्यासनान्यस्य कूपारामगृहाणि च । अदत्तान्युपसुज्ञानं एनसस्यात्तुरीयभाक् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदरोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्तृतम् ॥ इत्यादिना ।

तदिह सक्षाद्वा परम्परया वा समाराधनोपकरणभूतशास्त्रीयसमस्तद्रव्योपायेषु स्वशक्तेषु ध्यानादिविरोधिकायक्षेशकर-
बह्यासरहितेषु न्यायतः प्रवर्तेतेष्युपादानसंप्रहः । प्रभूतायासवर्जत्तमपि हि मुगुशूणामवश्यंभाविवेन परिगणितेष्वस्तु
गुणेषु गौतमः पठति—*दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनस्या शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशसंस्कारा
नचाषावास्मगुणाः न स ब्रह्मणस्सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति । एवं च सति बाह्यद्रव्यार्जनवत्संपीडनेषु प्रधानतमा-
मानित्वादिगुणानां सदाचार्यसेवासत्संभाषणादिभिर्जनवृद्धिहेतुभिर्न्यर्यतः प्रवृत्तैस्म्यगुर्जनमपि पूर्वसिद्धपरिपूर्णवाद्य-
पूजोपकरणस्योपादान[कोटौ]काले निवेशनीयम् । बाह्यद्रव्याभाव इव गुणाभावेऽपि महाभास्ताद्युक्ताष्टादशचण्डालषड्-
वृष्टलसंज्ञितहेयगुणयोगेनानन्तरमावीज्यान्हत्यपसङ्गात् । अत एव श्रुतिनिवधः क्रियते—* श्रुतादन्यत्र सन्तुष्टस्त्रैव च
कुतूहली इति ; तस्मात्समाराधनोपकरणं बाह्यमान्तरं च सर्वं यथार्हमुपादयात् ॥ इति व्याख्यातमुपादानम् ॥

इज्याविधिः ॥ स्वयं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चित्यत्वा जानुन्याधाय सव्येतरमितरमुर्ज नागभोगे निधाय ।

पश्चाद्वाहुद्येन प्रतिभटशमने धारयत् शङ्खके देवीभूषादिजुष्टो नवजलदनिभः पातु दिव्यः परो नः ॥

अथेदानीं मन्त्रसिद्धान्तोपाद्याग्रन्थविप्रिमां भोगार्चनमयीमिज्यां भाष्यकारप्रणीतनित्यप्रस्थविवरणसुवेन व्याख्यास्यामः । मन्त्रसिद्धान्ते परिवारभेदस्तु गुणीभूतमूर्यन्तरयोर्वैकल्पिकः । तत्र प्रथमविकारिविषेषे वृत्तवर्तिव्य-माणयोस्सज्जतिं दर्शयन् ।

* कर्मारम्भेण मन्त्रेण प्राप्तं कालमनुस्मरेत् । इज्यामेवाभिसन्दध्यात्सा योनिस्सर्वकर्मणाम् ॥

इति प्रशंसितं चिकीर्षितग्रन्थविषयीभूतमहोरात्रकृत्ये प्रधानांश्च दर्शयति—* अथपरमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वद्ये इति । अथशब्दस्य प्रसिद्धिपर्वसिद्धान्तर्थे संभवत्यर्थान्तरतात्पर्यपरिग्रहोऽनुपपत्र इति भाष्यादिषु स्थापितम् । अथ गर्वैर्यथाव-स्पष्टप्रतिपादानानन्तरं तत्र एव तच्चिद्धिकारिविशेषसिद्धिसमन्तरं [वा] अव्याधिस्थिन्यन्तरःगुणविहीनतिलीलोपकरण-विस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणसुपगच्छेदखिलेत्यादिना इति वक्ष्यमाणानुसाराचात्र अव्याधिस्थिन्यन्तरःगुणविहीनतिलीलोपकरण-पूर्ववृत्तत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । नच तत्र * अखिलजगदावार इज्यामित्यन्तराणगन्त्रपद्मित्यक्षिना, तस्याः प्रपत्तिकरणत्वादर्शनात्, यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूत्यादीनां च गद्य एव प्रपञ्चनात्, * अन्तर्दृष्टिन्यन्तरःगुणविहीनतिलीलोपकरणमहं प्रपद्ये इति च तत्र कण्ठोक्ते: । तस्माद्योक्तं एवत्राथशब्दार्थः । परमश्वासौ एकान्तश्वेति परमैकान्तः, सोऽस्यास्तीति परमैकान्ती; एकत्र अन्तो निश्चयः प्राप्तयत्या प्रापकतया च तदुभयं संभूय परस्कान्तः, परमश्वासौ एकान्ती च इति वा समाप्तः । तत्राप्यनन्योपायत्वानन्यप्रयोजनत्वयोस्समुच्चयात्पारम्यम्, अनन्योपायत्वं चानन्यदेवताकत्पर्यन्तम् । यथोक्तम्—* चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते [म]श्रुताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ॥ इति । अनन्यप्रयोजनत्वं च आत्मानुभवानन्दनरेपेक्ष्यपर्यन्तम्; तदप्युक्तम्—

* ये तु शिष्टास्थयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ॥ इति । एतेन तु लक्ष्यन्यायतया भगवदनुभवानदेऽपि फलिताभिप्रायो निरस्तः, मुक्तानन्दस्यापि सर्वभौमान्तःपुरशुक्लशीरास्वादन-सुखवत्स्वतन्त्रेण परेणैव स्वप्रीत्यर्थमुपपादितत्वात् । एवंविधत्वं परमैकान्तित्वं मन्त्रसिद्धान्तादिनिषेप्यपि संभवतीति पूर्वविकारे स्थापितम् । दृश्यते च सदाचार्यसकाशाद्यथावस्थितगद्यत्रादिश्राविणामिदानीमपि तत्संभवः । तत्र हि यथा-वस्तपार्वर्यनिश्चयादन्यभक्त्युन्मूलनेनानन्यदेवताकत्वादिकञ्च सिध्यति । तात्त्वावस्थां स्वयमेवाह भगवान्—

* अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः । ममेव शरणं प्रापास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिः ॥ इति ।

निरतिशयस्योप्यभगवस्त्वरूपादिनिश्चयेन विषयान्तरैसुख्यादनन्यप्रयोजनत्वमपि तत्रैव सिध्यति, यस्यां दशायां भगवान-ल्यन्तासत्रसुख्यादिवस्त्वच्छन्दाराधनयोग्यो भवति; यथोक्तं भगवता शौनकेन—

* पराङ्मुख्यानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम् । तेषां तत्परमं ब्रह्म दूराद्वरते स्थितम् ॥

तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः । विषयत्वागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके ॥ इति ।

एवं परिमितविषयत्वागिनां परिमितफलप्रददेवतान्तरस्यागो नियतो भवति,

* काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥

* ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते व्रतात्परिमितं फलम् ॥

इति परिमितफलसज्जतदभावाभ्यां देवतान्तरसंन्धासंन्धप्रतिपादानात् । अतो यथा—

* परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वेषांविनिर्मुक्तस्स मैथैं भोक्तुर्महति ॥

इति प्रतिपादितस्य परमात्मेतरसर्वविषयविरक्तस्य प्रब्रजिताधिकारिणो देवतान्तरवर्जनं तथा त्रिष्वप्याश्रमान्तरेषु प्रति-
बुद्धाधिकारिणः । सर्वते च प्रब्रजितानां देवतान्तरार्चन्त्यागः—

अत्रिः—* त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोदेवानां च तदात्मनाम् । नमस्कारार्चनादीनि कुर्याच्चान्यस्य कस्यचित् ॥ इति ।

ऋतुः—* ईश्वरो भगवान्विष्णुः परमात्मा महानजः । शास्ता चराचरस्यैको यतीनां परमा गतिः ॥ इति ।

पुनस्स एवाह—* ध्यायतेऽच्यते योऽन्यं विष्णुलिङ्गमुपाश्रितः । कल्पकोटिशतश्चापि गतिस्तस्य न विद्यते ॥ इति ।
एवं प्रतिबुद्धानां सर्वेषां देवतान्तरवर्जनं प्रागेव दर्शितम् ।

एतेन, * देवताप्रतिमां द्वृष्ट्य यर्ति चैव त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुद्ध्यति ॥

इत्यादिकमपि प्रतिबुद्धेतरविषयं मन्तव्यम्, प्रतिबुद्धस्यापि स्वनमस्कारयोग्यभगवत्तप्तिर्वादिप्रतिमासु लब्धावकाश-
मेतत् । एवं परमैकान्तिशब्देनाधिकारिविशेष उक्तः; तस्य च

* परदाररतश्चैव परद्रव्यापहारकः । न स्पृशेनामनाद्वयं स्पृष्ट्य च पतितो भवेत् ॥

इत्यादिभिरन्हतापादकानि [सर्वाणि] तत्रतत्र द्रष्टव्यानि । संगृहीतच्च समाराधनोपयुक्तसर्वद्रव्यसाधारणेन वडिङ्गंशेषैर्वैः—

* निषेधाविषयीभावादते नैवापरो गुणः । प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु ॥ इति ।

आराधकस्यार्थर्चनाङ्गवस्तुत्वमविशिष्टम् । यथा च प्रशस्तजातिष्वेव तुलस्यादिपत्रपद्मादिपुष्परम्भादिफलगङ्गादितोयादिषु
तैस्तैस्तप्तिनिर्मैर्निषेधविषयता, एवमाराधकेऽपि यतः कुतश्चिदुपपथात्] तकादाप्रायश्चित्तमन्हतया निषेधविषयत्वं भवति;
अन्यथा * नाविरतो दुश्चरितात् इत्यादिश्रुतिव्याकोपप्रसङ्गात्, उपहतिविषयस्पृष्टिविम्बादिषु च प्रायश्चित्तविधानात् ।
ब्रह्मविदोऽपि ह्युत्रावाश्चेषवचनं प्रामादिक[दि]विषयमिति शापितं भाष्यादिषु । *सर्वाच्चानुमतिश्च प्राणात्यये तद्वर्तनात्
इत्यादिभिर्श्च सूक्तैर्यमर्थसिद्धः । अपि च राजवदुपचारो ह्यत्र विधीयते, राजोपचारवृत्तिश्चापचारपरिहारप्रधाना,
तद्विदिहापि । यथा च गुणवति राजनि सेवकानां सापराधानामपि क्षामणमात्रेण निरपराधता, तथेहापीति तल्लाभः ।
इदमपि संगृहीतम्—

* अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि । प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् ॥ इति ।

यत्त्वत्रानन्तरसुक्तम्—

* अर्चनादिष्वन्हत्याक्ष कश्चित्तापराध्यति । अतोऽनज्ञीकृतादेषकर्तृदोषविमर्शया ॥

कृपैवैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥ इति,

एतदपि क्षामणयोग्यतास्त्रव्यापकम्, अन्यथा क्षमस्वेति प्रार्थना[विधाना]नुपत्तेः । नैतैवता कृतापराधेन [निर्भयेन]
भवितव्यम्, * प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्य दूशदस्पर्शनं वरम् इतिन्यायात् । अत्र चाकर्मण्यताहेतूनपराधानेवमाह भगवान्—

* शृणु सुन्दरि तत्त्वेन आहारस्य विनिर्णयम् ।

आहारो यस्त्वनाहारस्तच्छृणुष्व वस्तुन्धरे । भोजनं यस्तु सुखीत मम योगाय माधवि ॥

अशुभं कर्म कृत्वाऽपि पुरुषोऽधर्मसंश्रितम् । आहारं चैव कर्मण्यसुपुद्धीत नित्यशः ॥

सर्वेषां च ततः कर्मप्रवृत्तेः प्राणधारणम् । अर्कमण्यानि वक्ष्यामि यैवं तुष्यामि संप्रति ॥

राजात्रं च न भोक्तव्यं मम भक्तैः कदाचन । राजान्नेन तु सुक्तेन त्वपराधो महान् भवेत् ॥

द्वात्रिंशदपराधांस्तु न सेवेत मम प्रिये । भोज्याद्वाप्रानाऽरेषु ये मया परिकीर्तिः ॥
 दन्तकाष्ठमखादित्वा यस्तु नाशुपर्जन्ति । द्वितीयमपराधं तु धर्मविनाशं प्रवर्तते ॥
 गत्वा मैथुनसङ्गं तु यस्तु मां स्पृशते नरः । तृतीयमपराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 दृष्ट्वा तु मृतकं देवि यस्तु मासुपर्सर्पति । चतुर्थगणगःयं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 स्पृष्ट्वा रजस्वलां नारीं यस्तु मासुपर्सर्पति । पञ्चमं वल्पयाधं च दृष्ट्वा वै न क्षमाम्यहम् ॥
 स्पृष्ट्वा तु मृतकं चैव संस्कारं मृतकस्य वै । अपराधमिमं पष्ठं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 ममार्चनविधौ काले वातं मुच्छति निर्विषः । सप्तमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ॥
 ममैवार्चनकाले तु पुरीषं यस्तु मुच्छति । अष्टमश्चापराधोऽयं ममात्र तु न रोचते ॥
 मदीयार्चनकाले तु यो हि वाचा प्रभाषते । नवमं चापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 यस्तु नीलेन वक्षेण प्रावृतो मां प्रपश्यति । दशमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ॥
 परिधायैकवस्त्रं च यस्तु वै मां प्रपद्यते । एकादशोऽपराधस्तु मम विप्रियकारण् ॥
 कुद्रस्तु यस्तु कर्माणि कुरुते कर्मकारकः । द्वादशं चापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 अकर्मणानि पुष्पाणि यस्तु मासुपकल्पयेत् । त्रयोदशापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 यस्तु रक्तेन वक्षेण कौसुमेनाधिगच्छति । चतुर्दशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 अन्धकारे तु मां देवि यः स्पृशेत कदाचन । पञ्चदशापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 यस्तु कृष्णेन वक्षेण मम कर्माणि कारयेत् । षोडशं चापराधं तु कल्पयामि न संशयः ॥
 स्ववासमवधून्वन्वै यस्तु मध्युपकल्पयेत् । सप्तदशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 श्वानं स्पृष्ट्वा ममान्यद्वा यो दद्यान्मम माधवि । अष्टादशापराधं तं कल्पयामि न संशयः ॥
 वाराहं यस्तु मांसं वै भक्षयित्वा प्रपद्यते । एकोनविंशापराधं प्रतिजानामि माधवि ॥
 जालपादं समभन्वै यस्तु मासुपर्सर्पति । अपराधं विशतितमं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 स्पृष्ट्वा वै दीपकं यस्तु यो मां स्पृशति माधवि । एकविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 इमशानं यस्तु वै गत्वा मम चैवाभिगच्छति । द्वाविंशापराधं तु तमहं चोपकल्पये ॥
 पिण्डाकं भक्षयित्वा तु मम चैवोपचक्षमेत् । त्रयोविंशापराधं तं नरो मम च कल्पयेत् ॥
 मज्जनानवजानन्यो मां तु पश्यति माधवि । चतुर्विंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 एकहस्तप्रणामं च यः करोति च भास्मिनि । पञ्चविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 परप्रापणकेनैव यस्तु मासुपर्सर्पति । सप्तविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
 न चाग्रं ये तु त्रीहीणामदत्वाऽपीह भुज्जते । अष्टविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 अदत्वा सुमनो यो वै धूपं मे दातुमिच्छति । एकोनत्रिंशापराधं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 सोपानत्कस्तु यो मर्त्यो मासेवसुपर्सर्पति । अपराधमिमं त्रिंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 भेरीमताडयित्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधति । एकत्रिंशापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
 अजीर्णरसमाविष्टो यस्तु मासुपर्सर्पति । महापराधं तं विद्याद्वात्रिशमिह चोत्तमम् ॥ इति ॥

एवमेतान्यन्यानि चानहृतानिमित्तानि परिहरतस्तंभवे च सानुतां यथोचितप्रायश्चित्तमनुतिष्ठत इह समाराधनाधिकारित्वम् । एवं जात्यादिनिवन्धनाधिकारिविदोऽपि शास्त्रेषु श्रूयते । यथोक्तं श्रीसात्त्वते-

* अष्टाङ्गयोगसिद्धानां हृद्यागनिरतात्मनाम् । योगिनामधिकारस्यादेकस्मिन् हृदयेशये ॥

व्यामिश्रयागमुक्तानां विप्राणां वेदेविदानाम् । समन्वे तु चतुर्व्यूहे त्वधिकारो न चान्यथा ॥

त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपत्नानां च तत्त्वतः । अमन्त्रमधिकारस्तु चातुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥

सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवेऽपि विवेकिनाम् । ममतासविरतानां स्वकर्मनिरतात्मनाम् ॥

कर्मवाद्यानसैस्स्मयमक्तानां परसेश्वरे । चतुर्णामधिकारो वै प्राप्ते दीक्षाक्रमे सति ॥

एवं संप्रतिपत्नानां मन्त्रपूर्वं यथास्थितम् । विधानमेकमूर्तींयं समार्कण्यं सांप्रतम् ॥ इति ।

जयादिषु चासादिभेदो द्रष्टव्यः । सर्वेषामन्ततो गत्वा भगवत्प्राप्तिस्समाना, विकलानामपि भागवतानाम् ॥

स्वाध्यायविधिः ॥ अथ स्वाध्यायं व्याख्यासामः—चतुर्थे काले संपाते स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणाय विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतपरावरतत्त्ववाथार्थ्यानां मनुपराशरपाराशर्यशुक्रौनकादीनां महर्षीणां प्रबन्धान् [वेदोपवृंहणानि] श्रवणमननजपादिभिरभ्यसेत् । तदिदमुक्तं व्यासेन तत्कालकृत्यम् *इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् इति । दक्षेण तु *इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं सप्तममभ्यसेत् इति । एवं *भुक्तुपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत् इत्यादिकं च द्रष्टव्यम् । उपवृंहणनिरपेक्षस्योपवृंहणीयवेदभागजप एव युक्तः, तत्रापि साक्षाद्ग्रवत्सतिपादक एव भागो जप्य इति श्रीशाङ्किण्डलस्मृत्यादिष्ठूलम् । संग्रहरूचीनां महामन्त्रसक्तानां च सर्वसारभूतव्यापकमन्त्रजपोपदेशः । जपादिकालेऽपि गुरुवादिषु मौनवर्जनं सर्वत्रोक्तम् । आह चैव गोधायनः—

* जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो यस्समागतः । संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥

अनुश्राव्य ततः कुर्याज्जपशेषं समाहितः । सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नराः ॥

तन्मूलतः कियास्सर्वास्सफलात्मु भवन्ति हि ॥ इति ।

तत्र मौनमन्त्रार्थचिन्तनादिनियमास्तत्रतत्र ग्राह्याः । शिष्यगुरुसब्रह्मचारि[शिष्य]श्रेयोर्थिभिरनस्तुयुभिर्वातरागैस्सह वादः ।

* बोधयन्तः परस्परमित्युक्तसंवादोऽपि तत्त्वनिर्णयफलत्वाविशेषादिविहासपुराणादिवत्साध्याकाल एव प्रवर्तनीयः । समरन्ति चाभिगमनान्तःपतिनि पूर्यामस्वाध्यये *जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् इति, *विचारोऽभ्यसनं जपः इति च । उक्तं चानुयागविधानानन्तरं श्रीसात्त्वते *समाचम्य पुनर्यात्प्रयत्नो भगवद्गृहम् इत्युक्ता *मनो-दुद्धयभिमानेन सह न्यस्य धरातले इत्यादिना अष्टाङ्गप्रणामं च विधाय,

* अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्यपविश्याग्रतो हरेः । आगमाध्ययनं कुर्यात्तद्राक्यार्थविचारणम् ॥ इति ।

तदिह भगवत्प्रेणनस्वचित्तरञ्जकेतिहासपुराणस्तोत्रनिगमान्तद्रूयव्यापकमन्त्रादीनां श्रवणमननप्रवचनजपादयो वादसंवादादयश्च यौगिकज्ञानप्रदीपस्त्रेहायमानाः,

* पारुष्यमनृतं चैव पैशुमूर्त्यं चैव सर्वतः । अनिबद्धप्रलापश्च वाच्यं स्वाच्चतुर्विधम् ॥

इत्यादिना दर्शितविविधवचिकपापोदयप्रतिबन्धिनश्च सर्वे व्यापारा यथासंभवं संभूय वा पृथग्भूय वा स्वाध्यायो भवन्ति । शमाद्युपयुक्तशब्दशीलं कुर्यादिति स्वाध्यायसारः । उक्तं हि महाभारते—

* यच्छुतं न विरागय न धर्माय न शान्तये । सुवद्धमपि शब्देन काकवाशितमेव तत् ॥ इति ।

* न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षः इत्यादि च । अथ लोहितायति भास्करे यथासूत्रे सांग्रंसन्ध्योपासनं, सायंहोमः, पुनर्विद्याशक्ति भगवदभिगमनं, हर्विन्दिवेदनपूर्वकं भोजनम्, केनचित्तिमितेन विलुप्ते भोजने प्राणाभिहृतमन्त्रजपः, ततश्च राजिनेऽन्तर्मुख्यमन्त्रे योगश्चेति क्रमः । तत्र प्रमाणानि * उभे सन्ध्ये भगवानभिगन्तव्यः, * नानिवेद्य हरे: किञ्चित्समश्चीयात् पावनम्,

* सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादभिहृत्रसमो विधिः ॥

* प्राणाभिहृत्रमन्त्रांश्च विलुप्ते भोजने जपेत् । प्रदोषपञ्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् ॥

* तत्पूर्वापरात्रेषु युज्ञानः इत्यादीनि । अनन्तप्रयोगनाभिकर्त्तर्व्यवृद्धयास्मद्यत्यवश्च त्रयोदश्यां प्रदोषास्त्यकाले वर्जनीयः । यथा संगृहीतं कालविधाने-

* विषुवायनद्वितयपञ्चदशीप्रथमाष्टमीषु कलानाथतिथै । रजनीमुखे च मदनाविष्पर्तीर्विप्रिराह नाथ्यवनकर्म नृणाम् ॥

इति । स्मृत्यर्णवे चैतदुपात्तम्—

* गितसन्ध्यक्षयोदश्यामस्मरनात्मनो हितम् । अहोऽष्टमांशसंयुक्तं रात्र्यर्धं मौनमाचरेत् ॥ इति ।

एवं तत्कालनियतसावित्रीजपहोमादिव्यतिरिक्तदशायां प्रदोषास्त्यकाले दौनविद्यानानन्त्रजपादिक्रमपि वर्जनीयम् । यथोक्तं कृष्णमन्त्रकल्पे * जपेत्र सन्ध्याकालेषु प्रदोषेष्वशुभेषु च इति । विषुवायनादिषु तु स्वाध्यायमात्रं निषिध्यते, मन्त्रजपादिकं तु विधीयते । उक्तज्ञाष्टाक्षरजपस्य नित्यत्वं बोधायनेन-

* एवं गुरोस्समारम्भ्य मन्त्रानुष्ठानमाचरेत् । अष्टाक्षरं जपेद्विद्वित्यमष्टसहस्रकम् ॥

अजप्त्वाऽष्टाक्षरं मन्त्रं नाहमभासि किञ्चन । यावज्जीवं जपामीति पश्चात्तद्वर्जपेत् ॥

अष्टाक्षरजपे यस्य नित्ये नैमित्तिकोऽपि वा । काम्यो वाऽपि भवेत्स्य नित्या देवार्चना स्मृता ॥ इति ।

नचात्र मौनविधिकाले भगवद्भूर्मविच्छेदः, तदानीं यथाविहितमौनानुष्ठानसैव भगवत्सेवारूपत्वात् । प्रवृत्तिविषया निवृत्तिविषया वा भगवदाज्ञैव सर्वदा अनुर्भवनीयेऽन्तिष्ठिद्रानुष्ठानमिति ।

यद्यपि चातुर्क्षियस्य प्रदोषे हरिदर्शनादिकं प्रतिषिध्यते, तत्त्वानुपालितं परमैकान्तिभिर्भाष्यकारादिभिः; तथाऽपि स्वगृहार्चायात्क्षियत्वातदनुज्ञा । उक्तं चैवं बोधायनीये उरुणासारसमुच्चये—

* आस्थानस्थसदा सेव्यो विमानस्थस्तु कालतः । स्वगृहे सर्वदा सेव्यो मध्यरात्रं विना प्रभुः ॥ इति ।

मध्यरात्रेऽप्युपरापादिनिमित्तविशेषसंबन्धे स्तानादिपूर्वकभगवत्सेवाजपादिक्रमवश्यरूपत्वतया विधीयत इति न विरोधः । एतौ च स्वाध्याययोगौ आहिकानुयागात्पूर्वमेव प्रेमुचित्तंदिनविशेषेषु समाहृत्योपदिश्यते, यथा संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

* पुनः प्रणम्य देवेशमहो भागे तुरीयके । द्विष्टुप्यउर्गादिन्नेषु स्वानुसंहितम् ॥

विशेषेण जपेन्नन्त्रमष्टोत्रसहस्रकम् । अष्टोत्रशतं वाऽपि यथाशक्ति दशावरम् ॥

गुर्वर्दीश्च नमस्कृत्य बीजशक्त्यादिकं तथा । मन्त्रनाथं प्रणम्येद्यमायदावद्वलोक्यन् ॥

जप्त्वा च सुचिरं योगमास्थाय प्रणमेद्वरिम् । स्वधामनीत्या देवेशं प्रहृत्सपरिवारकम् ॥

तत्रार्थादिभिरभ्यर्थं रक्षां कृत्वा इस्त्वनायैः । पुनःपुनः प्रणम्याथ होमार्थं संविद्याय च ॥
अनुयाणं ततः कृत्वा कृत्वा इस्त्वा भवेत्तरः ॥ इति ।

अथमेव क्रमो विस्तरेणोक्तस्तदुरभिर्ज्ञिवंशेश्वरैः । तथा हि—

* प्राप्तमहश्चतुर्थांशं स्वाध्यायार्थसुदीरितम् । विज्ञाप्य विष्णवे तस्मै लब्धानुज्ञस्तोऽपि च ॥
वाद्यार्थादस्तिलावेतस्माहृयेन्द्रियेस्वह । जपत्रष्टाक्षरं मन्त्रं प्राणायामपुस्सरम् ॥
प्रयतः परया भक्त्या पूर्वमेव समाहितः । कराङ्गलिशरीरेषु न्यासान् कृत्वा यथोदितान् ॥
गुरुं मन्त्रमूर्खिं छन्दो देवताश्च यथाक्रमम् । शक्तिं वीजं च शिरसा प्रणमेद्वामादितः ॥
इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यः कियते शिरसा नमः । मन्त्रज्ञानपदात्रभ्यस्तदुरभ्योऽपि सांप्रतम् ॥
नमस्ते मन्त्रराजाय नमस्तेऽष्टाक्षरात्मने । नमस्ते चेतनाधार परब्रह्माभिवायिने ॥
स्थित्वाऽन्तर्घटदये सर्वानात्मनसन्नियच्छते । ऋषयेऽष्टाक्षरस्यान्तर्यामिणे हरये नमः ॥
अष्टाक्षरमहामन्त्रवर्णसङ्घात्मिधायिनीम् । छन्दश्च देवीं गायत्रीं शिरसा प्रणमाम्यहम् ॥
मन्त्रस्य देवतां चापि परमात्मानमव्ययम् । नारायणं परं ब्रह्म नतोऽस्मि शिरसा हरिम् ॥
मन्त्रशक्तिस्थिता यस्मिन्नाश्रितेर्थार्थादायिनी । पदं नारायणायेति शक्ति तां प्रणतोऽस्यहम् ॥
अकारादुत्थितं वी[जात]ञ वासुदेवाभिवायिनः । तद्वीजमस्य प्रभवं प्रणवं प्रणतोऽस्यहम् ॥
प्रणम्य चैवं गुरुदीन् गन्धार्घैरभिपूज्य च । अनिशं भगवद्विष्वमार्पीठादवलोकयन् ॥
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तदर्थमनुचिन्तयन् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा दश वोत्तुकः ॥
जपान्ते मनसा ध्यात्वा यथोक्ताकृतिमच्युतम् । सप्ततीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् ॥
कृत्वैवं मनसा योगं सुनिरं हृष्टमानसः । उत्थाय च ततो योगाद्विष्ववत्प्रणिपत्य च ॥
स्तुत्वा च वहुभिः स्तोत्रैः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । स्थित्वाऽग्रे देवदेवत्य कृत्वा सूर्यं स्वमङ्गलिम् ॥
जितं त इति मन्त्रेण तं देवं शरणं ब्रजेत् ॥
ततस्तस्मै प्रपञ्चाय दत्ते तेनाभये सति । निर्भयस्वभूतेभ्यो भवेत्त्रिवृत्तमानसः ॥
कर्मण्यवसिते तस्मिन्दुर्लभे दुष्करेऽपि च । अर्थं दत्त्वा यथापूर्वं स्वं चात्मानं निवेद्य च ॥
स्वनिवेदनमन्त्रेण दासशिष्यात्मजात्मनः । सोदकं स्वेन शिरसा भक्तिनिष्ठः परात्मने ॥
निदध्यात्स्वं च कर्तुवं तस्मिन्नेव परात्मनि । क्षामयेच्चापराधान्स्वाज्ञानाज्ञानोपपादितान् ॥
असद्यानविष्वांश्च कियमाणानहर्निशम् । अज्ञानतोऽप्यशक्त्या वाऽप्यालस्यादुष्टभावतः ॥
कृतापराधं कृपया क्षन्तुमहसि मां विभो । अज्ञानदथवा ज्ञानदशुमं यत्कृतं मया ॥
क्षन्तव्यं तदशेषेण दायेन च गृहण भासम् । उपचारापदेशेन कृतानहर्हमया ॥
अपचारानिमान् सर्वान् क्षमस्वं पुरुषोत्तम । शिरसा प्रार्थितैर्वै प्रसन्नेन परात्मना ॥
क्षान्तसर्वापचारेण करुणामुतवर्धिणा । वात्सल्यैदर्यसौशील्याद्यनन्तगुणशालिना ॥
अशरण्यशरण्येन कृपया परया स्वया । सस्मितालोकमधुरमाहृयाद्युत्या गिरा ॥
दत्तं तत्पदयोर्ममं स्वयमेव स्वमूर्धनि । वहंस्तच्चरणस्पर्शनिहताशेषकलमषः ॥

आसीत् सुचिरं तस्य पुरतः परया मुदा । समुत्थाय ततस्तसै भूयोभूयः प्रणम्य च ॥
 स्मारथित्वा स्वकं धाम तद्यानाय प्रणम्य च । दत्तवाऽथ पादुकायुग्मं तत्र देवं समानयेत् ॥
 सपत्नीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् । ततस्तर्दहित्विसं सूपत्रानं स्वलङ्घृतम् ॥
 अनन्तभोगशयनमधिरूढे परात्मनि । आसीनोयोस्तदा देव्योदेव्यपार्श्वं यथानथम् ॥
 आसीनेषु यथाभागं सेनान्यादिषु सर्वतः । अथार्द्यपादाचमनताम्बूलादि यथोचितम् ॥
 देवाय देवीयुक्ताय सानुगाय निवेद्य च । प्रणम्य दण्डवद्यम्यां भूयोभूयः पुरो हरेः ॥
 अनुयागादिकं चाथ चिकीर्षित्वाहिंकं विधिम् । दत्तानुज्ञा: परेणापि गमनायात्मनो वहिः ॥
 निर्गन्तुकामो निक्षिप्य देवं दौवारिकादिषु । सभयस्तानुतापथं चण्डादीन् द्वारपालकान् ॥
 कुमुदादीन् गणेशांश्च चक्रादीन्यायुधानि च । गरुडं च विशेषणं शेषं शेषाशनं तथा ॥
 प्रणम्य स्मारथेदेवं सखेहादरसाध्वसः । निक्षिपन् जीवितमिव न्यस्यत्रिव महानिधिम् ॥
 निवित्सत्रिव चक्षुस्त्वर्पयत्रिव कल्पकम् । सर्वे भवन्तस्तगणास्सन्द्वास्सर्वदिक्षवपि ॥
 सावधानाश्च तिष्ठन्तु निक्षिपामि भवत्स्वहम् । मम नाथं मम गुरुं पितरं मातरं च मे ॥
 हरि श्रियं सुवं चापि तान् पालयत सर्वतः । यथा निक्षिपत्तरुपं मे सन्दर्शयत सर्वदा ॥
 भवतश्शरणं लठध्वा ब्रजामि गतसाध्वसः । इति विज्ञाप्य तान् पश्चात्पर्वते इरिं गिरा ॥
 ननु देव त्वमैवकस्तथावरचरं जगत् । ब्रह्मादि स्थापानं च परिपासि विभाष्य च ॥
 संहरिष्यसि चाप्यन्ते रूपैस्तैर्यथेष्यितैः । केन त्वं पाल्यसे देव केन वा त्वं विहन्यसे ॥
 अतस्त्वमेव त्वां देव्यौ चण्डादीन् पालकानपि । मां च मामकमप्येतत्सर्वं गृहमशेषतः ॥
 पालयित्वा स्वसङ्कल्पमात्रेण मधुसूदनं । त्वां मया त्वयि निक्षिपतं विश्वस्तेनार्थकल्पक ॥
 आगताय यथाकालं सर्वं मे दातुमहसि । इति विज्ञाप्य पुरतो दण्डवद्यग्निपद्य च ॥
 होमं पितृकिं पश्चादनुयागादिकं च यत् । सर्वमावेद्य तेनैव नियुक्तस्तच्चिकीर्षया ॥
 वीक्षणाणस्तमेवैनं चक्षुषा स्त्रियपक्षमणा । मूर्च्छिं न्यस्ताङ्गलिपुटो विनिष्क्रम्य शनैश्चनैः ॥
 वध्वा कवाटयुगलं रक्षां कृत्वा प्रणम्य च । होमाद्यमनुयागान्तं वैधं कर्म समाचरेत् ॥ इति ॥

एवमष्टाङ्गयजनमध्य एव स्वाध्याययोगयोस्माहृत्योपदेशात्तच्छकालावस्थाभेदेन यथाकमानुष्ठानाशक्तौ विद्यादेरपि यथोचितकालान्तरे समाहरणं रहस्याम्नायादिषु प्रपञ्चितमिहविरुद्धमिति सूचितम् । स्वाध्याययोगयोश्च यथावसरं मात्रया सर्वत्रानुप्रवेशः प्रागेव दर्शितः ॥ इति व्याख्यातः स्वाध्यायः ॥

योगविधिः ॥ अथ योगं व्याख्यायस्यामः—तत्रानन्यप्रयोजनाधिकर्तव्यो योगविशेषः, * ईद्वशः परमात्माऽथम् इत्यादिना श्रीशार्णिल्यस्मृत्युक्तः प्रागेव दर्शितः । श्रीसान्त्वताद्युपदिष्टयोगप्रकाराणामविरोधश्च सम्यक् समर्थितः । तत्र परायारस्त्वेवमाह भगवान्—

* आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिवीयते ॥

इत्ययमेव त्वनन्यप्रयोजनस्य योगः, क्षुद्रयोगान्तराणि तु सिद्धयन्तरार्थान्येव योगशास्त्रेषु पठ्यन्ते । यद्यप्यनन्यप्रयो-

जनस्यापि तत्रतत्रोक्तन्यासविद्यामेदात्स्वनिष्ठाविश्यतत्संहितोक्तप्रक्रियामेदाच्चानुसन्धेयरूपगुणविभूत्यादिकं नाना भवति, तथाऽपि स्वरूपनिरूपकानन्दत्वादिपञ्चकनिरूपितस्वरूपे सर्वशेषिणि परमिन् ब्रह्मणि श्रीमति पुरुषेतत्मे तत्तद्विद्योदित-रूपादिविशेषविशिष्टे मनोवृत्तिनैरन्तर्यरूपत्वं योगस्याविशिष्टम् । अत एव-

* पृथग्भूतेषु द्वैषु चतुर्ष्वाश्रमकर्मसु । समाधौ योगमेवैकं शाण्डिल्यस्समसुक्तवान् ॥

इति महाभारतवचनं सुमङ्गलं भवति । अत्र तु भाष्यकाराद्युक्तनित्यगदस्तोत्रादिषु वथानुसन्धानमुक्तम्, तथैव तत्संप्रदायनिष्ठेनुसन्धेयम् । श्रीवैकुण्ठगद्ये अनन्यगते: प्रपत्तिमेवापवर्णोपायं विद्याय तस्यैव क्षुधितयारेगत्य क्षीराक्षभोजन-वस्त्वयंप्रयोजनतयैव ध्यानयोगविशेषस्तदुक्तव्यनुसन्धानविदेशाश्र प्रपञ्चिताः । तथा हि—* स्वाधीनत्रिविधेतत्वाचेतन-स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम् इत्यारभ्य * स्वामिवेन सुहृत्वेन गुरुत्वेन च परिगृह्य इत्यन्तेन प्राप्यप्रापकमूलशरण्या-ध्यवसायमुक्ता अनन्तरम् * ऐकान्तिकात्यन्तिकपरिस्थैर्यकमनोरथः इति पुरुषार्थविशेषलिप्साद्या अनन्यप्रयोजनतां प्रतिपाद्य * तत्पासये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेन्यत्र मे कल्पकेऽप्सिहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः इत्यनन्योपायतानु-सन्धानमभिधाय *तस्यैव भगवतः इत्यादिना *महाविभूते: श्रीमतः इत्यन्तेन शरण्यत्वाद्युपयुक्ताकारानभिधाय *चरणार-विन्दुयगलमन्यात्मसङ्गीवनेन तद्वत्सर्वभावेन शरणमनुब्रवेत् इति शरणवरणमेव मोक्षोपायवेन विद्याय * ततश्च प्रत्यहमात्मोजीवनयैवमनुस्मरेत् इति स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठस्यैव प्रत्यहं प्राणरक्षणार्थं भोजनादिन्यायेन आस्मोजीवनार्थ-मनुस्मरणविशेषं विद्याय वित्तरेण प्राप्यान्तर्गतं परमपदं वर्णयित्वा * महति दिव्ययोगपर्येऽनन्तमेगानि श्रीमद्वैकुण्ठै-श्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्यायव्यन्या शेषशेषाशनादि सर्वं परिजनं भगवतस्तत्त्वस्थोचितपरिचर्चिर्यायामाज्ञाप-यन्या शीलरूपगुणविलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम् इत्यादिना * भगवन्तं नारथायं ध्यानयोगेन दृष्टे इत्यन्तेन परिपूर्णध्यानमुक्ता पुनः * भगवत् इत्यारभ्य * भगवत्परिचर्चायामाशां वर्धयित्वा इत्यन्तेन * मां नयेद्यदि काकुत्स्थतत्त्वस्तदृशं भवेत्, * कदा द्रक्ष्यति मां पतिः इत्यादिवत् पुरुषार्थप्राप्तिमनोरथप्रकारान् प्रतिपाद्य * तयैवाशया तथासादोपर्यहितया भगवद्पिगमनं द्रूतसपरिवारस्य भगवतो नारथायस्य * समस्तपरिवाराय इत्यादिना मन्त्रेण प्रणाम-मुत्थाय पुनःपुनः प्रणामं चाभिधायानन्तरमेवमनुसन्धानमुक्तम् *अत्यन्तसाध्वसविनयावनतो भूत्वा भगवत्पार्वदगणनायकैः द्वारपालैः कृपया खेहर्गर्भया दशाऽवलोकितस्सन्धगमिवन्दित्स्तैरेवानुमतो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता सूलमन्त्रेण मामै-कान्तिकात्यन्तिकपरिचर्चाकरणाय परिगृहीत्वेति याचमानः प्रणम्यात्मानं भगवते निवेदयेत्, ततो भगवताऽमर्यादशीर्ल-वताऽतिप्रेमान्तिनेनावलोकनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितात्यन्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्चात्यन्तसाध्वसविनयावनतः किञ्चुर्वाणः कृताङ्गलिपुटो भगवन्तमुपासीत, ततश्चानुभूयमानभावविशेषो निरतिशयपीत्यात्माऽन्तिकिञ्चिरकर्तु द्वन्द्वं सर्तुमशक्तः पुनरपि शेषभावमेव याचमानो भगवन्तसेवाविच्छिन्नसोतोरुपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत, ततो भगवता स्वयमेवात्मसङ्गीवनेनावलोकनेनावलोकय सम्प्रितमाह्रय समस्तक्षेत्रापहं निरतिशयसुखावहमात्मीयं श्रीमत्यादारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमभासर्वावयवसुखमासीत इति । अपिचात्र द्वृव्याख्यानरूपे गद्यत्रये निवेद-भूयस्तया कैक्ष्यत्वरातिशयाच्च प्राभातिकेऽभिगमने मित्रगद्यानुसन्धानमुचितम् । वृहद्वद्यं तु समारथनकाले विशेषतोऽनुसन्धेयानां स्वरूपसूणविभूतिदेवीभूषणायुश्चपरिजनपरिच्छदद्वारपाल्पर्वदादीनां यथावदनुसन्धानहेतुतया यथाव-

स्थितस्वरूपहृषुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेदशिलेत्यादिनेति समाराघनादाक्षते च भाष्यकारैरेव विनियुक्तम् । श्रीवैकुण्ठगद्यं तु—

* यसुनार्थसुधाम्बोधिमवगाहा यथामति । आदाय भक्तियोगास्यं रत्नं सन्दर्शयाम्यहम् ॥

इति प्रारम्भात्पश्चादपि * ध्यानयोगेन दृष्ट्वा इत्यमिधानात् फलहृपविलक्षणानुसन्धानभेदानां विधानात् *अविच्छिन्नस्तोते रुपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत् इति कपटोक्तेश्च योगार्थसङ्कल्पिते काले विशेषतोऽनुसन्धेयमिति भाष्यकाराशयः प्रतीयते । न च * भक्तियोगास्यं रत्नमिति प्रारम्भादुपायभूतभक्तिविषयोऽर्थं प्रवन्ध इति अस्मितव्यम् । अनन्यगतिकस्य प्रपत्तेरेवात्रोपायत्वेनोपदेशादुपायभूते फलभूते चानुसन्धानविशेषभक्तियोगानशब्दप्रवृत्त्यविरोधाच्च । ततस्सिद्धोपायैरप्ययं योगस्स्वकाले निवेशनीयः । योगकालानियमादैकाश्रयानुरूपकालान्तरेऽपि कदाचिद्द्रवति । यामिन्यां भगवद्व्यानस्य तु पावनत्वातिशयः सर्थते—

* उपपातकयुक्तोऽपि महापातकवानपि । यामिन्याः पादमेकं तु ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥ इति ।

ततश्च—* परस्मिन्व्युहास्त्वे विभवनिवेऽर्चावतरणे तथाऽप्यन्तर्यन्तर्यजहदविकारादिनियमाः ।

निरुद्ध्य स्वं चित्तं निरवधिमहान्दद्जलघौ निरस्तान्यापेक्षानियतसफलं काळमादिलम् ॥

एषु च परन्यूहप्रभृतिषु चित्तालम्बनेषु प्रपत्त्येकनिष्ठा नाथायामुनप्रभृतयः । सुलभतमत्वेन परिपूर्णत्वाविशेषाच्च समाहित-चित्तानामप्यनुसन्धेयमर्चावतारमेव चेतसश्युभाश्रयमालम्बनम् । तत्र यद्यपि शीघ्रसाक्षात्कारहेतुभूतो मन्त्रविशेष उच्छिन्न-संपदाय इति वृद्धा विदामासुः, तथाऽपि स्वावर्गतैर्मन्त्रविशेषैरमन्त्रकं वा यथासंभवं यथासंप्रदायं तदनुसन्धानमप्यवर्जनीयमेव । * सर्वातिशायि षाढगुण्यं संस्थितं मन्त्रविम्बयोः इत्यादिना तस्यैव पूर्णत्वं सिद्धम् । श्रीवैखानसेऽपि तदनुसन्धानस्यैव मुख्यत्वं प्रतिपादितम्, यथोक्तं क्रियाद्यिकारे *मानसी होमपूजा च वेरपूजेति सा व्रिधा इत्युपकर्म—

* यथोपयोगशक्यत्वाकर्तुं पुष्पादिपूजनम् । चक्षुषः प्रीतिकरणान्मनसो हृदयस्य च ॥

प्रीत्या संजायते भक्तिर्भक्त्य सुलभो हरिः । तसात्युर्याणामेतेषां वेरपूजा विशिष्यते ॥ इति ।

आह च भगवान् शौनकः—

* सुरूपां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम् । कृत्वाऽस्तमनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः ॥

तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत् । विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मस्तुपिणीम् ॥ इति ।

अतो यत्र क्वचिद्गवूद्ये यथाशक्ति निरन्तरानुसन्धानं नाथमुनिप्रभृतिविस्तद्वोपायैरपि निवेशनीयम् । एवं तु सात्त्वतोक्तस्तन्ध्यादिनिद्रान्तर्कर्मसंग्रहः—

* प्राप्तेऽथ सन्ध्यासमये सात्त्वा वा जघनावधि । क्षालयित्वा ततः कुर्याद्वाससां परिवर्तनम् ॥

अर्चयित्वाऽर्थपुष्पादैर्देवमग्निं यजेत्तथा । यथाशक्ति जपं कुर्यादासाद्य शयनं ततः ॥

समाधाय बहिर्देवं निरालम्बपदे स्थितम् । अपमतेन वैतावदनिरुद्धेन चेतसा ।

सह तेनैव वै निद्रा यावदभ्येति साम्प्रतम् ॥ इति ।

पादो त्वेवमुक्तम्—

* ततः पश्चिमसन्ध्यायां प्राप्तायां तत्र चोदितम् । जपहोमादिकं सर्वं कृत्वा परमपूरुषम् ॥

अर्चयित्वा यथान्यायं यथापूर्वमशेषतः । सुकूपा संविश्य शयने समुत्थाय महानिशि ॥
आचम्य प्रयतो भूत्वा ध्यात्वा परमपूरुषम् । योगासने समासीनो युज्जीतात्मानमात्मनि ॥
यथोत्तेन प्रकारेण यथाशक्ति चतुर्मुख । संहारकममाश्रित्य तत्त्वान्यात्मनि संहरेत् ॥
आत्मानं चापि हृष्पद्वे परमात्मनि विष्टिते । संहरेदुस्थितो योगात्म्यापां क्लेशापाहं ब्रजेत् ॥
इत्येष कथितो ब्रह्मन् योगकालश्च पञ्चमः ॥ इति ।

नचैतन्निरन्तरभगवदनुसन्धानं सनकादिसाध्यमस्दादिभिर्दुश्शकमिति मत्वोदासितव्यम् । यथारोग्यं भोजनवद्यथाशक्ति तदस्वादस्यापरित्याज्यत्वात्; उक्तं च श्रीमद्यहादेन—

* आयासः सरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् । पापक्षयश्च भवति समरतां तमहर्निशम् ॥ इत्यादि ।

अतो यथा वा—

* द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं परमेश्वर । मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥

इत्येतावद्वादिनोऽर्जुनस्य भगवान्विश्वरूपं स्वात्मानं दर्शयामास, एवमत्रापि स्वानुभवसाधेक्षान् यथामनोरथं परमोदारो भगवानेव स्वात्मानमनुभावयति । अतो निर्यतलङ्घेन भगवदनुभवानन्दसन्दोहेन कृतार्थोऽसीति मन्यमानः करण-कलेवरानुगुण्याविति सुखमासीनो विविधव्यापारायत्तस्य करिष्यमाणयोगेष्वकरणभूतस्य करणवर्गस्य विश्रान्तये स्वयमुपनमन्तीं निद्रां न निवारयेत्; * युक्तस्वमावबोधस्य इति सरणात् । निद्रैव तदा कैङ्कर्यं सुषुप्तौ च, * तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि च इति शारीरकसूत्रोक्तेन प्रासादखट्टापर्यङ्गन्यायेन नाडीपुरीतद्वाहसु स्वात्मनश्शयनमनुसन्धाय लक्ष्मी-परिष्वज्ज्ञव्यञ्जकेन माधवशब्देन भगवत्तं सङ्करितयन् * यथा प्रियया सम्परिष्वक्तः इत्यारभ्य * प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न वाशं किञ्चन वेद नान्तरम् इत्यान्नातप्रकियया परमात्मनि परिष्वज्ज्ञविशेषं च परामृश्य * यस्तरोषि इत्यादि प्रश्नानेन निद्रामपि समाराधनवेन मन्यमानस्तंशुद्भुश्यकपादशास्त्रोक्तपकरेण समुचिते स्थाने शास्त्रीये शयनीये चोदितादिकिञ्चिराश्चुद्भूत्वानशादिनियमयुक्तः श्रीशाण्डिल्यस्मृत्याच्युक्तप्रकारेण स्वाराधस्य भगवतश्चरणारविन्दयोर्विन्यस्तशिरस्कः * शयनासनयानादौ इत्यादिविधानात्मेव माधवं हृदये ध्यायन् तमेव कीर्तयन् सुखं शयीत । यदा यदा निद्राविच्छेदस्तदातदा तमेव ध्यायेत् सङ्करितयेच तनि नामानि पुनरानिद्रागमात्; सोऽयं प्रदोषप्रभृति ब्राह्मसुदूर्तीवधि सारस्वतस्त्रोतस इव विश्रान्तरितस्य योगस्यावसरः, अवसरान्तरेऽप्यैकाभ्यसंवेदे कर्मान्तरसङ्कोचेन स्वीकार्यं इति प्रागेवोक्तम् । एवं वर्तमानस्य सर्वः कालोऽप्यवन्ध्यो भवति, सर्वे व्यापाराः कैङ्कर्यरूपा भवन्ति, सर्वोऽप्यानुषङ्गिको भोगः कीडाङ्कुक्षीरास्वादन्यायेन स्वामिभोगशेषमूतो भवतीति भगवत्कैङ्कर्यते: परमैकान्तिनोऽनादिमायनिशावसाने अनन्तमोक्षवासरप्राप्तमे च प्रत्यूषवदस्थितोऽयमायुशेषकाल इति । स चायमौत्सर्गिकः क्रम उक्तः, अपवादे तु व्युक्तमविलोपादिप्रवृत्तिः, यथा द्वृपवासदिवसेषु एकादश्यादिषु अनुयागस्य लोपो भवति । सप्ताङ्गमेव च तदानीं यजनम्, अत एव चानुयागस्यानियतत्वव्यञ्जनाय भाष्यकाराणां तदनुकृतिः, तदर्थः कालश्च तस्मिन् दिवसे स्वाध्याययोगादिष्वन्यतमेन यथोचितं यापनीयः । कदाचिद्वादश्यादिषु प्रभाते पारणं भवति । तदर्थं पूर्वं यजने कृते स्वकालप्राप्तं माध्यन्दिनयजनं सप्ताङ्गं तिष्ठति, वैशेषिकार्चनेषु बहुष्वेकदिवसे क्रमात्संभवत्सु अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादितिन्यायेन उपादानादिप्रवृत्तिलेशतः

प्रतिषिद्धयते, तत्र पूर्वदिवसार्जितैर्द्रव्यैः परोपनीतैर्वा हनुमिति इति, यजनं च सर्वसिन् काले ख्यभ्यनुज्ञातम्, स्तिवृत्तेरन्यपरस्यातुरस्य कलहाद्युपद्रुतस्य च भोजनात्पूर्णं यदा कदाचित्त्वात्वरे भवनि, अत्यन्ताशक्तौ तु क्रत्विक् पुत्रशिष्यादिभिस्वसमैरन्यैः कार्यते, तत्र त्वयमपवादः सर्यते—

* विधुरो ब्रह्मचारो च वानप्रस्थोऽथ मिथुकः । परार्थं कर्म कुर्वाणाः पातयन्ति पतन्ति च ॥ इति ।

ईषच्छक्तौ तु सङ्कुचितयजनम्, एकोपचारमारभ्य तत्तच्छक्त्याध्यनुसारेण ॥१३॥ न इष्टव्यवधानात् * विपुवायनद्वितय-पञ्चदशी इत्यादिना प्रतिषिद्धेष्वसरेषु वेदाभ्यासरूपस्वाध्यायो लुप्यते तदा तत्कर्त्तव्यन्यपरस्य प्रधानतमो योगस्स-मास्कन्दति, त्रयोदशीनिशामुखे च तस्याध्यपवादं केचिदिच्छन्ति, तदाऽपि भर्वकिग्रान्तरनिरोधपूर्वकं मौनवत्तमनुष्ठायमानं सात्त्विकत्यागप्रक्रिया स्वकीयेन मया स्वप्रीत्यर्थं भगवत्तैव कार्यत इत्यनुसन्धेयम् । तसात् * आलोड्य नर्तनान्वित्य-विचार्यं च पुनः पुनः इत्यारभ्य * ध्येयो नारायणस्तदा इत्यादिभिस्तकम् भगवदनुस्मरणं सर्वत्रैव सावकाशम्, अविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपत्वादिकं तु मात्रया भज्यते । एवं सूतकसूतकाद्यप्रायत्यकालेष्वपि धन्ति ॥१४॥ न इष्टव्यवधानं विलोपः, तदार्थं तु मौनावसरव्यरिस्तिः कालस्सङ्कीर्तनेन सरणेन च यापनीयः । * सततं कीर्तयन्तो मास्, * तसा-त्सर्वेषु कालेषु मामनुस्सर इत्यादेस्तदार्थी निरपवादत्वात्; प्रस्तुत—

* चक्रायुद्धस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः ॥

नाशौचं कीर्तने तस्य सरणे वाऽपि विद्यते । न इष्टव्यवधानं गतोऽपि वा ॥

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इत्यादिभिः कीर्तनस्मरणयोश्चाशौचकालेऽप्यनुष्ठेयत्वोक्ते: ।

किञ्च— * सङ्कीर्तयेजगान्धं वेदं वाऽपि सर्मीरयेत् । ध्यायन् कृते यजन् यज्ञेषांतायां द्रापरेऽर्चयन् ॥

यदामोति तदामोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

इत्यादिभिर्देशकालावस्थाधिकार्याद्विशेषेण [विहितम्] वेदाभ्यन्यत्वात्यजनन्तर्यन्तरं तदा जुल्वफलनदा सङ्कीर्तनस्य विहित-त्वात् । प्रपत्राभिमतभगवत्प्रीतेश्च तावत्तैव सुलभत्वाच्च सर्वदशसर्वकालाधिकार्याद्यनुगुणं सङ्कीर्तनमेव कर्मान्तरलोपकाले समुचितम्, विशेषतः कालर्वमत्वाच्च कलौ युगे प्रयत्नस्याप्न्यशक्तस्य तदेव युक्तम् । यथाऽऽह भगवान् शौनकः— * कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्धः परं ब्रंजत् इति । अत एवाभिगमनस्य न कदाचिदपि लोपः । अप्रगतस्यापि द्रावविष्य-तस्य न अर्जेत् ॥१५॥ न इष्टव्यवधानं गतोऽपि वा किंकवाक्यमात्रपूर्वकप्रपदनैरपि तत्स्वरूपनिष्ठते: । ननु भागवतस्य सदाचार्य-सकाशात्समविगतवेदान्तस्य ब्रह्मविच्वेन सद्यशौचिविधानादनुवृत्ताशौचासिद्धेः कथं कर्मविलोपः? मैवम् । रहस्याद्वय-निष्ठानमेव तच्छालागृह्णोक्तप्रक्रियया तदभावात्, नन्त्रिमित्तद्वान्तदिनिष्ठालां तु दीक्षितानन्तर्यि प्रकान्तमहोत्सवाधिकारिष्वेव तत्त्विषेधः । यद्यपि ब्रह्मविच्व तेषामप्यविशिष्टम्, तथाऽपि कृतादिपु त्रिपु युगेषु तेषामपि सद्यशौचम् । * वृत्तस्वाध्यायासंपन्नस्याघसङ्कोचनं तथा इति घटिकाव्यवस्थायचनेन कलियुगे वृत्तादिनिमित्ताघसङ्कोचप्रतिषेधात् । न च वाच्यम्—

* एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽप्यवेदसमन्वितः । उद्याकेयल्वेदस्तु निर्गुणो दशमिदिनैः ॥

इत्यादिष्टस्याभिवेदादिनिमित्ताघसङ्कोचस्यायं प्रतिषेधः, नतु ब्रह्मविच्वनिमित्तस्येति; न च ब्रह्मविच्छिट्टदेन प्रवर्जित-

ग्रहणम्, ब्रह्मविदां प्रब्रजितानां च सद्यशौचानार्हत्वेन पृथगुपादानात्; मैवम्, यथोक्तं ब्रह्मविदामपि वृत्तगुणशब्देन ग्रहणसंभवे सङ्कोचकाभावात्, तर्हि * सत्रित्रिब्रह्मचारिदात्रब्रह्मविदां तथा इति सहपठितानां सत्रिप्रभृतीनामपि सत्रत्रत-ब्रह्मचर्यदानादिगुणनिमित्तमधसङ्कोचनमिति तेषामप्येतदन्तिमयुगे न स्यादिति चेत्त; अनुष्टानतस्तव्यवस्थापनात् अद्यपि हि सद्यशौचं व्रतादिषु शिष्टैरनुष्टीयते, न शारीराधिगमसिद्धब्रह्मवेदनवतामपि गृहस्थानां क्वचित्तद्नुष्टानं दृश्यते, अनन्त-वाह्यकुटिष्ठसिद्धान्तव्याकुलतत्त्वाध्यवसाये रागादिदोषान्धकारवहुले वहुलनिश्चयद्योतकलपगुणलवे कलिविलुप्तस्वर्घमर्यो-ऽस्मिन् काले ब्रह्मविदामसंमवादेव तथाऽनुष्टानादर्शनमिति चेत्तर्हि कसेदार्ती ब्रह्मविदस्तव्यशौचेन कर्मलोपं परिजहीर्षसि?

* कलौ कृतयुगं तत्य कलित्तत्य कृते युगे । यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नाच्युतः ॥

इतिन्यायेन यः कथित्यत्रक्तिद्विद्विदपि संभवतीति चेत्, सत्यम्; स तावद्यासागस्यभृतपतिविभीषणपभृतिभिस्त्वया-उप्यदृष्टे क्वचित्प्रदेशे वर्तमानस्त्वान्तरात्मसाक्षिकं तथाऽनुतिभृतु नाम, तदन्येषां तु भागवतमर्यादाप्रविष्टानां परिगूर्णब्रह्म-वित्त्वाभावेऽपि ह्युपनीतावस्थत्वमात्रेण द्विजत्वत्संस्कारविदेषादिगोगमात्रेण भागवत्त्वमात्रं सिद्धमिति । तावन्मात्राशालिनां तत्त्विवन्धनाघसङ्कोचे प्रमाणं क्वचित्त पश्यामः; अत एव हि तेषामपि पौष्करादिष्वाशौचमनुमतम् । यत्तु तत्रत्यसंस्कार-विशेषतः कस्यचिदाशौचकालेऽपि मानसयागमात्रमनुमन्यते, तदायत्रीस्मरणपूर्वकजलाङ्गलिप्रक्षेपन्यायेन नेतव्यम् । विष्णवर्चनमपि हि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं नित्यं चेति प्रागेवेक्तम्; मानसयागमात्राभ्यनुज्ञानेन शेषनिषेधश्च तत्रापि सिद्धं इति; तदेवं स्वतःप्रासिमपवादप्रकारं च यथावदधिगम्यायं धर्मोऽनुष्टेयः ।

* एकं यदि भवेच्छास्त्रं ज्ञानं निसंशयं भवेत् । बहुत्वादिह शास्त्राणां ज्ञानतत्त्वं सुदुर्लभम् ॥

इत्यादिभिर्यथात्स्येनातिवित्तवग्नहनगम्भीरविविधविकल्पवहुतरशास्त्रसंक्षेभग्नितदिव्योहशान्तये सर्वैसङ्कलनमात्रमिह कृतम् । अनेनैव प्रस्थानेन प्रशमितदिव्योहैस्समर्थेराप्रभातादनुष्टेयानि सर्वाणि कर्मणि प्रत्येकं बहुतेरिकर्तव्यतासुरस्यानुकल्प-विकल्पापवादादिविधायकतत्त्वाश्चेषु यथावदधिगम्यानुष्टेयानि ।

हन्त तर्हि दुर्जनेऽतिद्वुष्करे अस्मिन् प्रस्थाने को नामाधिकारी स्यादिति चेत्त्वैव भेतव्यम्—

* न विष्णवाराधनात्पृष्ठं विद्यते कर्म वैदिकम् । सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ॥

* नित्यं विष्णवर्चनं परम् इत्यादिभिस्त्वेत्तरत्वेन नित्यत्वेन च श्रुतेऽस्मिन् धर्मे अष्टवर्षस्य ब्रह्मचर्यधर्मं इव यथाकथञ्च-दनुप्रवेशस्य युक्तत्वात् ।

* स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् । नहि कल्याणकृत्क्षिद्वुर्गांति तात गच्छति ॥

* जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते । इत्यादिन्यायेन भगवतैवाश्रितवत्सलेन शेषपूरणात् ॥

स्मरन्ति च—* सङ्कुदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरतेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥

साङ्कृत्यं परिहास्य वा स्तोमं हैलनमेव वा । वैकुण्ठानामग्रहणमशेषाधिविनाशनम् ॥

सङ्कृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशैत्यश्चित्तम् । पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥

हरिर्हरिति पापानि दुष्टचिरैरपि स्मृतः । अनिछ्छयाऽपि संसपृष्ठो दहत्येव हि पापकः ॥

दुर्गासंसारकान्तारमपारमभिधावताम् । एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तिरस्य देशिकः ॥

एकोऽपि कृष्णे नुकुनप्रणामो दशाख्येयावभृथेन तुल्यः ।

दद्वाद्यनेत्री पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय ॥

उपोषितः पोषितो वा दुष्टो वा प्रणतोऽपि वा । प्रसन्न हरते पापं को न सेवेद्धरि ततः ॥

कोऽतिभारो हरेर्नाम्नः जिह्वायाः परिकीर्तने । आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ॥

पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहनिशम् । किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥

उदकेनाप्यलभे तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः । अन्यतपूर्णादपां कुरुमहन्यत्पादावनेजनात् ॥

अन्यत्कुशलसंप्रशान्त चेच्छति जनार्दनः ।

पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वकीतलभ्येषु सदैव सत्यु ।

भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यतः ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तमहं नन्यगुरुः शः एवं प्रयतामनः ॥

अष्टप्युपहृतं भक्त्यैर्मम तोषाय कल्पते ॥ इत्यादि ।

उक्तं च नारदीये श्रीमद्वाक्षरब्रह्मविद्यायां बोडशोपाचारोक्त्यनन्तरम्—

* एवमष्टाक्षरैषैव सर्वत्रार्चनकर्मणि । उपचारानिमान्कुर्वन् भक्तियुक्तेन चेतसा ॥

तुलसीपद्मपालाशसुवर्णकुसुमैश्शूमैः । पूजयित्वा जगन्नाथं फलमानन्त्यमश्नुते ॥

गन्धैः पुष्पैः फलैर्मूलैः पत्रैर्वर्गभिरेव वा । नित्यं भगवतः पूजां यथासंभवमाचरेत् ॥

समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । साक्षाद्वग्वतो विष्णोः पूजनं जन्मनः फलम् ॥ इति ।

एतेन भगवत्पूजनस्य नित्यत्वं सुकरत्वं स्वयंप्रयोजनत्वं च व्यक्तमुक्तम् । यत्युनिरिदं विकल्पसमाराधनादौ प्रत्यवायादिक-
मुच्यते—

* सर्प दृष्ट्या यथा कायं कम्पते च मुहुर्मुहुः । अमन्त्रमर्चकं दृष्ट्या तथा भीतो जनार्दनः ॥

* गन्धहीने भयोतपत्तिः पुष्पहीने तु सङ्कुलम् । निवेद्यहीने दुर्भिक्षं मरणं मन्त्रहीनके ॥

अमन्त्रमविधिं चैवमकाले चैव पूजनम् । नित्यं राष्ट्रभयं कुर्यात्तद्रूमं तु विनश्यति ॥

अमन्त्रैषैव यत्पूज्यं पिशाचासुरवर्धनम् । व्याधित्सरदोषाश्च अनावृष्टिर्महद्द्रव्यम् ॥ इत्यादि ।

तदैतत्सर्वं राजराष्ट्रदिसमुद्घर्थं काम्याराधनेष्वन्येष्वपि संपूर्णानुष्ठानशक्तस्य संपूर्णद्रव्यस्य लोभादिभिस्तत्तद्वानौ मुख्य-
कल्पसमर्थस्यानुकूलपेन प्रवृत्तौ च दोषमाह, नतु नित्ये कर्मणि निष्कामस्य यथाशक्तिकरणे । स्मरन्ति च मन्वादयः—

* वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । तद्विकुर्वन्यथाशक्तिं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ इत्यादि ।

अस्ति चान्यो भगवद्वर्धमस्य विशेषः, यमधिकृत्यां सात्वतसंग्रहः—

* सकृत् व्यहं च सप्ताहं पक्षं मासमथापि वा । यो यजेत्विधिनाऽनेन भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

सोऽपि यायात्परं स्थानं किंपुनर्योगसंस्थितः । यावज्जीवावधि कालं बद्धकक्षयो महामतिः ॥ इति ।

एतदेव संक्षिप्तं नारायणमुनिभिः—

* दिनमेकमपि प्रीतो यः कुर्यान्मतिमात्रः । सुकृतो किंपुनर्यावज्जीवमेवं समाचरेत् ॥ इति ।

उक्तं चाहिंदृष्ट्येन—

* समाराधयतस्त्वेवमेकाहमपि नारद । मुक्तिः करस्थिता तस्य सर्वे कामाश्र किंपुनः ॥ इति ।

तदिदं फलार्थचिष्यम् ; अन्येषां तु स्वयंप्रयोजनत्वं प्रागेव स्थापितम् ; तदभिप्रायेणोक्तं वड्डिवंशोश्वरैः—

* एवमेकादिनं वाऽथ द्विदिनं त्रिदिनं तु वा । मासं वा वस्तरं वाऽपि यावज्जीवितमेव वा ॥

वर्तेत भक्त्या परया वैष्णवस्तुचिरं सुखम् । प्रारब्धे मध्यतो विवौर्बिच्छिन्नेऽप्यत्र कर्मणि ॥

नानथो न च नैषफल्यं न कृतांशस्य संक्षयः । प्रारब्धेष्वसमाप्तेषु विच्छिन्नेष्वन्यकर्मसु ॥

भवत्येवैतदिश्विलं वैदिकेष्वितरेष्वपि । कृतस्त्वल्पांशकोऽप्यस्य स्थित्वा सुचिरमक्षयम् ॥

त्रायेतैव स्वकर्तारं स्वशक्त्या भवतीतिः । श्रद्धावानधिकार्यसिन्नुक्ते कर्मणि वैष्णवे ॥

नापरः कुलवृत्तादिगुणः कर्तृविशेषतः । येनकेनचिदेषित्रा भाव्यमस्मिस्तु कर्मणि ॥

तस्मिन्सुदुर्लभे लघ्ये कृपैवानन्तरक्रिया । ज्ञानकर्मतोयोगयुक्तानप्यधिकारिणः ॥

श्रद्धाहनिः परो दोषश्चयावयेदधिकारतः । स्वोक्तानपूर्णिष्ठेवमुक्तवानुत्तमः पुमान् ॥

श्रद्धाश्रद्धे समुद्दिश्य तस्माच्छ्रद्धा परो गुणः । नेह कालक्रियार्थतुदव्यदिग्देशसंश्रिताः ॥

ऐषितारं तदिच्छां वा विहायास्ति नियन्त्रणा । निषेधाविषयीभावाद्वते नैवापरो गुणः ॥

प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु । अत एवार्चनाङ्गानि द्रव्याणि गणयन् स्वयम् ॥

प्राह पत्रादिमात्राणि जातिवर्णादिभिर्विना । अहो हरिं ब्रुवन्नेवं मुक्तिमेत्यप्यहो अहो ॥

अहो अहो सुलभता कृपा चेयमहो अहो । अस्त्येव निर्मलं तोयमयत्सुलभं भुवि ॥

दृश्यन्ते च शुभा दूर्वास्तुलभास्सर्वदिक्ष्वपि । अस्ति जिह्वा हरिं स्तोतुमात्मीयैवास्य मध्यगा ॥

स्वकरावापि कर्मण्यो ध्यातुमस्त्वेव मानसम् । अतो न हार्निर्मन्त्राणां यागविन्नकरी हरेः ॥

मासग्रन्थैषा हि संपूर्णा पत्राद्यैकैमेव तु । अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि ॥

प्रायश्चित्तं क्षमस्त्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् । सत्यसङ्कल्पसंयुक्ते सर्वज्ञे सर्वशक्तिके ॥

नित्यनिर्देशनिस्सीममहाविभवयोगिनि । स्वाधीनत्रिविधाशेषचिद्विद्वस्तुशोषिणि ॥

निर्मलानन्दविज्ञाननिधावुदधिशायिनि । स्वसङ्कल्पकृताशेषजगजन्मलग्नितौ ॥

अर्चनादिष्वनर्हत्वात्र कश्चिन्नापराध्यति । अतोऽनंदीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥

कृपैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥ इति ।

अत्र तत्क्रियामिति सामान्यनिर्देशाद्याधिकारं साक्षात्समाराधनं पैरस्त्वयर्वत्तं समाराधनापेक्षितप्रदानेन शुश्रूषणमित्यादिकं सर्वं संगृहीतम् । उक्तन्यायेन न्यूनाधिकोपचारादिकमपि सर्वमुपपादितं मन्तव्यम् । अपि च अप्रयतलभैरान्तरपुष्पादिभिरपि भगवदुपासनं सर्यते—

* अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिश्चिह्नः । सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः ॥

ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तु सप्तमम् । सत्यसेवाष्टमं पुष्पं तेन तुष्पति केशवः ॥ इति ।

आह च भगवान् शैनकः—

* रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनुतादिना । हिंसादिरहितः काव्यः केशवाराघनं त्रयम् ॥ इति ।

प्रयेकं संपूर्णसमाराधनमित्यर्थः । अतो यथाधिकारं यथाशक्यमत्र श्रद्धानैर्दयार्दद्वयदेशिकोपदेशपूर्वकमनुप्रविश्य देशकालदशाद्यानुगुण्येनाच्छिद्रं यथाक्रमं समाहत्य वा अनुतिष्ठद्विरनन्यप्रयोजनैः परमैकान्तिभिरनवधिकपरमपुरुषवरण-परिचर्यास्त्रुपमपर्वग्नेश्वर्यं यथायोग्यं चात्रैव भोक्तव्यमिति सिद्धम् ॥

सत्यं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्जयित्वा जानुन्याधाय सब्येतरमितरभुजं नागभोगे निधाय ।

पश्चाद्वाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन् शङ्खचक्रे देवोभूषादिजुषो जनयतु जगतां शर्म वैकुण्ठनाथः ॥

विदितनिगमसीझा वेङ्गटेशेन तत्रद्वाहुसमयसमक्षं बद्धजैत्रव्यजेन ।

प्रतिपदमवधानं पुष्यतां सा[त्वत]त्विकानां परिषदि विहितेयं पञ्चकालय रक्षा ॥

कण्डूलाः कलिकज्जलविलघियः केचिजडा निष्फलं विक्रोशन्तु विश्वरैसह वलिव्यत्यासवित्रासिभिः ।

मोधाशाऽपि तथाविधेष्ववित्येष्वतोष्वमोधा भृशं मुक्तैश्वर्यमहाफलोद्भवियां चर्येयमाचर्यताम् ॥

त्यक्तं शास्त्रमलेपकप्रभृतिभिः किं तेन तस्यागानं प्रद्विष्टं जगदेकचक्षुषि दिवाभीतैस्ततस्तस्य किम् ।

दुर्घं पित्तहतैर्जुगुप्तिमतस्तस्यापि किं दुर्जनैस्त्यक्तं चेदपि मत्कृतं सुरुचिरं किं देशिकैस्त्यज्यते ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां नित्यव्याख्यानात्यस्तृतीयोऽधिकारः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेदान्तनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा समाप्ता ॥

** रक्षात्रयमिदं मन्त्रसालघटाप्रहारिभिः । कवितार्किकसिंहाख्यगोविन्दायैर्स्पाहतम् ।

श्रीकोशमवलम्बैव पर्यशोधि यथाभासिः । शोधनीयेष्वथांशेषु प्रमाणं पण्डितोत्तमाः ॥